

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

LAMİYƏ ASLAN qızı ASLAN

**MÜASİR İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ FEİLİN ZAMAN
KATEQORİYASININ QARŞILIQLI-MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ**

HSM – 060201 – Dilşünaslıq (İngilis dili)

Magistr elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

DİSSERTASIYA

Elmi rəhbər: _____

Nuriyeva Səadət Tapdıq qızı

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru.

Bakı – 2022

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3-6
I FƏSİL. MÜASİR İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ FEİLİN ZAMAN KATEQORİYASININ TƏDQIQI.....	7-27
1.1. Müasir ingilis dilində feilin zaman kateqoriyası və onun müxtəlif dilçilər tərəfindən tədqiqi.....	7-17
1.2. Müasir Azərbaycan dilində feilin zaman kateqoriyası və onun müxtəlif dilçilər tərəfindən tədqiqi.....	17-27
II FƏSİL. MÜASİR İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ FEİLİN ZAMAN KATEQORİYASININ QARŞILILQI MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ.....	28-71
2.1. Müasir ingilis dilində feilin zaman kateqoriyası və onun Azərbaycan dilində qarşılığı.....	28-53
2.2. Müasir Azərbaycan dilində feilin zaman kateqoriyası və onun ingilis dilində qarşılığı.....	53-64
2.3. Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində feilin zaman kateqoriyasının qarşılıqlı müqayisəli təhlili.....	64-71
NƏTİCƏ-.....	72-73
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT.....	74-78

GİRİŞ

Tədqiq edilən mövzu “Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində feilin zaman kateqoriyasının qarşılıqlı-müqayisəli təhlili” adlanır.

Zaman kateqoriyası iş və hərəkətin danışıq vaxtına nisbətini göstərən qrammatik kateqoriyadır. Zaman anlayışı hind-Avropa və türk dillərində ən ümumi şəkildə feildə ifadə olunur. Zaman hərəkətlə ayrılmaz şəkildə bağlıdır. Buna görə də qarşılaşdırdığımız hər iki dildə mikrosahələrin nüvəsini feilin müvafiq formaları təşkil edir. Bu baxımdan tədqiqat işi müxtəlifsystemli dillərdə zaman kateqoriyası və onun müqayisəli təhlilinə həsr olunmuşdur.

Mövzunun aktuallığı. Hər dildə ayrı-ayrı zaman formaları vardır. Zaman formaları dilin daxili imkanlarına uyğun olaraq sayca, məna növlərinə görə müxtəlifdir. Bununla belə, hər bir dildə zamanlar, ifadə vasitələrinə görə fərqlənir. Onlar bir-birilə üst-üstə düşmür. Biz də tədqiqat işində iki müxtəlif dildə - ingilis və Azərbaycan dillərində zaman formalarını qarşılaşdıracağıq. Bu zaman, müxtəlifsystemli dillərdə zaman formalarının ayrı-ayrılıqda işlənmə xüsusiyyətləri, oxşar və fərqli cəhətləri, bu formaların qarşılığını necə vermək lazım olduğu göstəriləcək. Bu da işin nə dərəcədə aktual olduğunu göstərir.

Mövzunun elmi yeniliyi. Dissertasiya işində yeni yazılmış elmi tədqiqat işlərindən və mövcud ədəbiyyatdan istifadə edilərək ingilis və Azərbaycan dillərində zaman formaları qarşılaşdırılaraq müqayisəli təhlili aparılmışdır.

Tədqiqat işinin obyektı. Tədqiqat işinin obyektı müqayisə olunan dillərdə zaman və zaman formalarıdır.

Tədqiqat işinin predmeti. İngilis və Azərbaycan dillərində zaman formalarının tədqiqindən, qarşılaşdırılmasından əldə edilən nəticələr tədqiqat işinin predmetidir.

Tədqiqat işinin məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin əsas məqsədi müxtəlif sistemli ingilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında müqayisəli-tipoloji tədqiqat apararaq zaman kateqoriyasının ifadə vasitələrini müəyyən edərək onların təsnifatını vermək, oxşar və fərqli cəhətlərini göstərməkdir. Bu məqsədə çatmaq üçün qarşımızda aşağıdakı əsas vəzifələr durur:

-zaman anlayışını fəlsəfi, obyektiv və qrammatik baxımdan təhlil etmək;

-hər iki dildə feilin zaman kateqoriyasının yerini müəyyən etmək;

-ingilis və Azərbaycan dillərində zaman kateqoriyasının qrammatik ifadə vasitələrini və onların işlənmə xüsusiyyətlərini müəyyən etmək.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsası. Dissertasiya işinin yazılmasında müqayisəli-tipoloji və təsviri metodlardan istifadə olunmuşdur. Dissertasiya işinin nəzəri əsasını isə müqayisə edilən ingilis və Azərbaycan dillərində zaman kateqoriyasının müxtəlif istiqamətlərdə tədqiqinə dair dilçilər tərəfindən yazılmış elmi ədəbiyyat təşkil edir. Buraya B.A.İliş, İ.P.İvanova, T.A.Barabaş, V.Q.Quzev, A.İ.Smirnitski, A.A.Axundov, F.F.Cahangirov, İ.M.Tahirov, S.T.Nuriyeva, B.C.Cəfərova və s. kimi dilçilərin tədqiqatları daxildir.

Tədqiqat işinin nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Əldə edilən nəticələrdən bu mövzuya dair magistr, kurs və fərdi işlərin yazılmasında istifadə edilə bilər. Tədqiqat işinin praktik əhəmiyyəti əldə edilən nəticələrin zaman formalarının nitqdə işlədilməsində, onların daha dolğun qavranılmasında istifadə olunmasından ibarətdir.

İşin aprobasiyası. Tədqiqat işi Azərbaycan Dillər Universitetinin İngilis dilinin qrammatikası kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın əsas müddəaları mütəmadi olaraq kafedranın iclaslarında müzakirə edilmişdir. Dissertasiya işinin mövzusu ilə əlaqədar “Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində zaman kateqoriyasının tədqiqi” adlı məqalə çap olunmuşdur.

İşin strukturu. Dissertasiya işi giriş, əsas hissə, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Əsas hissə özü 2 fəsil, 5 yarım fəsildən ibarətdir. Giriş hissədə mövzunun aktuallığı, elmi yeniliyi, məqsəd və vəzifələri qeyd olunmuşdur. “Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində feilin zaman kateqoriyasının tədqiqi” adlı birinci fəsil iki yarım fəsildən ibarətdir. Burada müqayisə edilən dillərdə zaman kateqoriyasına müasir elmi-nəzəri yanaşmalar öz əksini tapmışdır. “Müasir ingilis dilində zaman kateqoriyası və onun müxtəlif dilçilər tərəfindən tədqiqi” adlı yarım fəsildə zaman kateqoriyası ilə bağlı mövcud tədqiqatlar nəzərdən keçirilməklə yanaşı nisbi və mütləq zaman anlayışları fərqləndirilmiş, müasir ingilis dilində feilin müstəqil tərz kateqoriyasının olub-olmaması ilə bağlı fikirlər təhlil edilmişdir.

“Müasir Azərbaycan dilində zaman kateqoriyası və onun müxtəlif dilçilər tərəfindən tədqiqi” adlı yarım fəsildə isə Azərbaycan dilində zaman kateqoriyası və onun formaları ilə bağlı mübahisəli fikirlər, müasir dövrdə zaman formalarının təhlilinə dair yeni tədqiqatlar nəzərdən keçirilmişdir. Hazırda dilçilər tərəfindən yekdil olaraq Azərbaycan dilində üç zamanın beş forma şəklində ifadə edilməsi qəbul edilmişdir.

“Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində feilin zaman kateqoriyasının qarşılıqlı müqayisəli təhlili” adlı ikinci fəsil praktik əhəmiyyətə malikdir. Burada müxtəlif sistemli dillərin materialları əsasında zaman formalarının dildə ifadəsi, onların qarşılığı verilmişdir.

“Müasir ingilis dilində zaman kateqoriyası və onun Azərbaycan dilində qarşılığı” adlı birinci yarım fəsildə ingilis dilində 16 zaman formasının dildə təzahürü və qrammatik ifadə vasitələri tədqiq edilmişdir. Hər bir zaman formasının Azərbaycan dilində qarşılığı müəyyən nümunələrlə göstərilmişdir. İngilis dilində zaman formaları analitik və sintetik yollarla düzəlir.

İkinci fəslin “Müasir Azərbaycan dilində zaman kateqoriyası və onun ingilis dilində qarşılığı” adlı yarım fəslində zaman kateqoriyasının morfoloji göstəricilərinin malik

olduğu qrammatik mənə çalarları tədqiq və təhlil olunmuşdur. Daha sonra isə Azərbaycan dilində zaman formalarının ingilis dilində hansı formalarda çıxış edə bildiyi göstərilmişdir. Əlavə olaraq, Azərbaycan dilində məlum zaman şəkilçiləri ilə yanaşı, -*maq üzrə olacaq*, -*maqda olacaq*, -*miş olacaq* birləşmələrinin -*ası/-əsi*, -*a/-ə*, -*mali/-məli*, -*sa/-sə* şəkilçiləri ilə düzələn feil formalarının gələcək zaman mənası ifadə edə bilməsi qeyd edilmişdir.

“Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində feilin zaman kateqoriyasının qarşılıqlı müqayisəli təhlili” adlı sonuncu yarımfəsildə isə hər iki dildə zaman formalarının oxşar və fərqli xüsusiyyətləri verilmişdir. Hər iki dildə zaman formalarının sayı, məna növləri bir-birindən kəskin şəkildə fərqlənir. Bu fərqlər özünü zaman formalarının təsdiq, sual, inkar, sual-inkar formalarında göstərir.

Nəticədə tədqiq edilən dillərin zaman sistemi ilə bağlı əldə edilən ümumi nəticələr öz əksini tapmışdır. Hər iki dildə zaman sistemi müvafiq olaraq mürəkkəb quruluşa malikdir. İngilis dilində zaman formaları feilin tərz kateqoriyası əsasında formalaşır və bu da sayca, mənaca onun spesifik xüsusiyyətlərini ortaya çıxarır.

I FƏSİL.

MÜASİR İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ FEİLİN

ZAMAN KATEQORİYASININ TƏDQIQI

1.1.Müasir ingilis dilində feilin zaman kateqoriyası və

onun müxtəlif dilçilər tərəfindən tədqiqi

Zaman hərəkət ilə bağlı olan, irəliyə doğru hərəkəti ehtiva edən, hadisə və proseslərin sürəkliyini, axıcılığını, bütün bu proseslərdən doğan səbəb-nəticə münasibətlərini ifadə edən, fizika, fəlsəfə, dilçilik, psixologiya kimi bir sıra elmlərin obyektivi olan kateqoriyadır. Əgər biz fəlsəfədə zamanı obyektiv və ya fəlsəfi zaman adlandırırıqsa, dilçilikdə isə qrammatik və ya feili zaman anlayışından istifadə edirik.

Zaman anlayışı qrammatik kateqoriya kimi, demək olar, bütün dillərdə mövcuddur. Lakin elmi ədəbiyyatlara nəzər saldıqda aydın olur ki, zaman anlayışı təkə qrammatik deyil, fəlsəfi baxımdan da araşdırılmışdır və zaman kateqoriyası bəzən bu iki elmin kəsişməsində şərh edilmişdir.

Obyektiv zamanı dərk etmədən qrammatik zamanı anlamaq çətindir. Məhz buna görədir ki, tədqiqatlarda qrammatik zamanla obyektiv fəlsəfi zamanın sərhədləri məntiqi və qrammatik kateqoriyaların münasibətində axtarılır.

Dilçilik əsərlərində fəlsəfi-obyektiv və qrammatik zamanın mahiyyəti və sərhədləri aşağıdakı kimi fərqləndirilir. Fəlsəfi-obyektiv zaman iş, hal və hərəkətin baş verdiyi momentə deyilir. Danışiq momentinin (anının) icra momentinə (anına) olan nisbəti isə qrammatik zaman adlanır. [7, s.19] Yəni:

$$QrZ = \frac{Dm \text{ (danışiq momenti)}}{İm \text{ (icra momenti)}}$$

Danışiq anı geniş mənalıdır. Danışiq anı yalnız bir zamana aid olur, həmin anın əhatə etdiyi obyektiv zamanın məna çalarlarını və tiplərini nəzərdə tutur. Buna görə də qrammatik zamanın müxtəlif sistemli dillərdə xeyli ifadə formaları meydana çıxır.

Obyektiv zaman hər nə qədər ümumi mahiyyət daşıyırsa, qrammatik zaman kateqoriya kimi bir o qədər xüsusidir.

Bu zaman belə bir sual doğur ki, qrammatik zaman kateqoriyası “obyektiv zamanın daxili məzmununun bütün dialektik mürəkkəbliyi də daxil olmaqla onun inikası olduğu halda nə üçün müxtəlif sistemli dillərdə onun təzahürü müxtəlif olur? Ağamusa Axundov bu suala bu cür cavab verir: Burada qrammatik və semantik imkanları nəzərə almaq lazım gəlir. Belə ki, semantik cəhətdən zaman kateqoriyası bütün dillər üçün demək olar ki, eynidir. Bir dildə olan müxtəlif qrammatik zamanları semantik cəhətdən başqa dildə ifadə etmək mümkündür. Məsələn, rus dilində şühudi keçmiş, nəqli keçmiş deyilən qrammatik zaman formaları yoxdur. Lakin həmin zamanların semantikasını rus dilində ifadə etmək mümkündür. Yaxud, Azərbaycan dilində Present Indefinite, Present Continious, Present Perfect deyilən zaman formaları qrammatik zaman kimi mövcud deyildir. Lakin onlar Azərbaycan dilində semantik cəhətdən öz ifadələrini tapa bilər [2, s.7].

Qrammatik zaman kateqoriyası feilin obyektidir, müxtəlif qəlib-formalardan (keçmiş, indiki, gələcək zaman şəkilçiləri) ibarətdir və bu formalar hərəkətin icra vaxtını nitqdə ifadə etməyə kömək edir. B.Cəfərova qrammatik zamanın hərəkətin icra zamanının nitq momentinə olan münasibətini ifadə etdiyini qeyd edir [7, s.11].

Nəzəri dilçilikdə təfəkkür kateqoriyası olan zamanı “perseptual zaman” da adlandırırlar. Bu termin XIX yüzilliyin sonlarında ingilis dilindəki “perception” sözündən götürülmüş, hissi qavrayış mənasında işlənmişdir. Perseptual zamanın xassələrinin öyrənilməsi yollarından biri dilin verdiyi məlumatların araşdırılması ola bilər, çünki insanların dərk etmə və əməli fəaliyyətlərinin nəticələri dil vahidlərində və kateqoriyalarında əksini tapır [40, s.22].

İ.M.Tahirov perseptual – hissi zamandan danışarkən onu real obyektiv zamanla müqayisə edir və təbii olaraq, bu iki zaman anlayışının heç də həmişə dəqiqliklə uyğun gəlmədiyi qənaətinə gəlir. O yazır: “Saat ilə ölçdüyümüz obyektiv real zaman real obyekt və hadisələrin maddi aləmdəki vəziyyətlərinin əvəzlənmə ardıcılığı ilə bağlıdır: Siner sisteminin və orqanizmin müəyyən hallarında obyektiv real zamanla hissi zaman arasında müəyyən fərqlər ortaya çıxır. Məsələn, hansısa hadisəni səbirsizliklə gözlədiyimiz və saata baxdığımız vaxt, bizə elə gəlir ki, saat ağır gedir, əslində belə vaxtda bizim hissi (perseptual) zamanımız sürətlənir. Əksinə, hansısa maraqlı, cəlbədicə bir işlə məşğul olduqda, tamamilə əks effekt alınır və bizə elə gəlir ki, vaxt çox tez keçir” [40, s.23].

İngilis dilində zaman kateqoriyası öz rəngarəngliyi və qrammatik cəhətdən çoxşaxəliliyi ilə xüsusi fərqlənir. Məhz bu səbəbdəndir ki, təkcə ingilis dilçiləri deyil, həmçinin Azərbaycan, rus, alman və s. dilçi və tədqiqatçıların da elmi fəaliyyətlərində ingilis dilinin zaman kateqoriyasına xüsusi yer verilmişdir. Zaman anlayışına konkret yanaşmalara nəzər salmadan öncə, ümumiyyətlə, dilçilikdə zaman və ona müxtəlif dilçilərin verdiyi təriflər, bölgülərlə tanış olaq.

Qədim yunan filosofu Aristotelin zamanla bağlı fikirləri diqqəti cəlb edir. O, kateqoriyanı obyektiv reallığın inikası və ən yüksək ümumiləşməsi kimi göstərir. Aristotelə görə, 10 kateqoriya vardır – mahiyyət (substansiya), kəmiyyət, keyfiyyət, münasibət, məkan, zaman, vəziyyət, hal, hərəkət və izzət. Aristotel zamanı da bu kateqoriyalar sırasına salır [48, s.61] və feilin həm də zaman ifadə edən söz olmasından,

onun hazırkı və keçmiş zamanları ifadə etməsindən ötəri bəhs edir, feilə xas olan əsas xüsusiyyət kimi hazırkı – indiki zamanı götürür. Aristotel yazır ki, o sağlam idi və o sağlam olacaq feil deyildir, feilin hallarıdır və feildən onunla fərqlənirlər ki, feil hazırkı zamanı, hallar isə hazırkı zamandan əvvəli və sonranı ifadə edir” [48, s.63].

Zaman məsələsi haqqında fikirlərə qədim dövrlərdə – dilçiliyin hələ müstəqil bir elm kimi formalaşmadığı bir vaxtda rast gəlinir. Məlumdur ki, həm Aristotel, həm də İsgəndəriyyə qrammatikası məktəbinin nümayəndələri, o cümlədən frakiyalı Dionisi feili zaman baxımından keçmiş, indiki və gələcək zamanlara bölmüşlər. Aristotel indiki zamanı hazırkı zaman, keçmiş və gələcək zamanları isə feilin halları adlandırmışdır. İsgəndəriyyə məktəbinin nümayəndələri qrammatik zaman haqqında öz dövrlərinə görə bir çox qiymətli fikirlər söyləsələr də, onlar feilin zaman kateqoriyası məsələsini tamamilə elmi surətdə həll edə bilməmişlər. (42, s.31; 51, 6s.)

Orta əsr ərəb qrammatikləri bir sıra dini, fəlsəfi və məntiqi baxışlarının təsiri nəticəsində hansı zamanın daha əvvəl, daha ilkin olması barəsində də müxtəlif fikirlər söyləmişlər. Onların bəziləri qeyd edir ki, feil hər hansı bir iş, hadisə haqqında xəbər verir. Xəbər isə əslində, düzgün, doğru olmalıdır. İndiki zaman iş haqqında icra olunduğu vaxt xəbər verdiyinə görə əsas zaman sayılır. Məhz buna görə də, indiki zaman başqa zamanlara nisbətən daha ilkindir. Başqalarına görə isə daha çox gələcək zaman ilkindir, çünki bu halda əvvəldən mövcud olmayan şey sonradan yaranır, yəni yoxdan var olur. Beləliklə, gələcək zaman yoxluqdan yaranan varlıq haqqında xəbər verir [26, s.21].

İngilis dilində qrammatik zamanlar – indiki, keçmiş və gələcək zamanlar özlüyündə aşağıdakı qrupları təşkil edir:

1. Indefinite Tense Forms (Qeyri-müəyyən zaman formaları);
2. Continuos Tense Forms (Davamedici zaman formaları);

3. Perfect Tense Forms (Bitmiş zaman formaları);
4. Perfect Continuos Tense Forms (Bitmiş-davamedici zaman formaları).

Present Indefinite (İndiki qeyri-müəyyən) ilə Past Indefinite (Keçmiş qeyri-müəyyən) zaman formaları sintetik yolla, digərləri isə analitik yolla (xüsusi hissəciklərlə) düzəlir.

F.F.Cahangirov ingilis dilində zaman formalarını aşağıdakı formulla göstərir:

$$T_g = I (P_i + Pr_i + F_i + F_{ip}) + C (P_c + Pr_c + F_c + F_{cp}) + \\ + Pe (P_{pe} + Pr_{pe} + F_{pe} + F_{pep}) + P_e C (P_{pec} + Pr_{pec} + F_{pec} + F_{pecp}) \quad (5,7)$$

Bu formulda T_g – qrammatik zaman, I – qeyri-müəyyən, C – davamedici, Pe – bitmiş, $P_e C$ – bitmiş davamedici zaman qruplarını;

P_i – keçmiş, Pr_i – indiki, F_i – gələcək, F_{ip} – keçmişə nəzərən gələcək qeyri-müəyyən zaman formalarını;

P_c – keçmiş, Pr_c – indiki, F_c – gələcək, F_{cp} – keçmişə nəzərən gələcək davamedici zaman formalarını;

P_{pe} – keçmiş, Pr_{pe} – indiki, F_{pe} – gələcək, F_{pep} – keçmişə nəzərən gələcək bitmiş zaman formalarını;

P_{pec} – keçmiş, Pr_{pec} – indiki, F_{pec} – gələcək, F_{pecp} – keçmişə nəzərən gələcək davam edib bitmiş zaman formalarını göstərir [5, s.9].

Zamanın lokallaşması kateqoriyasını tədqiq etməsi dilçilik üçün vacib məqamlardandır. F.F.Cahangirov lokallaşmanı aşağıdakı kimi izah edir: “Lokallaşmanın əsas mahiyyəti bundan ibarətdir ki, feillə icra edilmiş iş, hərəkət bir tərəfdən məhdud

xarakter daşıyaraq, konkret bir zamana aid ola bilər, digər tərəfdən isə mücərrəd xarakter kəsb edərək bütün zamanları əhatə edə bilər. Bəzi dillərdə lokallaşmamış, mücərrəd iş və hərəkət başqa zaman formaları ilə yanaşı, xüsusi formalarla ifadə olunur. Azərbaycan dilindəki müzare, ingilis dilindəki indiki qeyri-müəyyən zaman formaları buna misal ola bilər” [5, s.9].

Zamanın lokallaşması kateqoriyası, A.V.Bondarkonun qeyd etdiyi kimi, həm aspektualıq, həm də temporallıq funksional-semantik kateqoriyası ilə əlaqədardır. Çünki burada söhbət bir tərəfdən işin cərəyan tərz-i, digər tərəfdən isə onun müəyyən bir zaman daxilində məhdudlaşması haqqında gedir. Lakin bununla belə, zamanın lokallaşması yuxarıdakı kateqoriyaların hər biri ilə kəsişdiyi halda, öz keyfiyyət xüsusiyyətlərini və müstəqilliyini qoruyub saxlayaraq xüsusi funksional-semantik dairə təşkil edir [50, s.60].

30-cu illərdə Q.Veber öz əsərlərində ingilis dilində feilin zaman sistemi ilə digər qrammatik kateqoriyaların münasibətindən bəhs etmişdir. [62, s.99] B.A.İliş müasir ingilis dilinə aid yazdığı əsərində bu dilin sistem və prinsiplərini zaman kateqoriyası ilə bağlı şərh etmişdir. [56, s.229]

Q.N.Vorontsovanın doktorluq dissertasiyasında müasir ingilis dilindəki feillərin tərz-zaman formaları və onların ümumi mənaları bütün perfektlərin əhatəsində müəyyənləşdirilmişdir. Perfekt formaların ümumi semantik yarusları bu tədqiqatda dəqiqləşdirilmişdir [51, s.123].

B.M.Çarlston qrammatik zaman formalarına aid yazdığı araşdırmalarda belə qənaətə gəlir ki, ingilis dilində üç zaman sferasında ancaq üç feili zaman mövcud ola bilər. [44, s.266]

O.Yespersen ingilis dilində feilin zamanlar sisteminin iki formasını – Continuous (sürəkli, uzun sürən zaman forması) və Perfect Continuous (sürəkli-perfekt) fərqləndirir

və belə hesab edir ki, indiki zaman nəzəri cəhətdən riyazi nöqtədən ibarətdir, an, daimi hərəkət zaman axınıdadır [53, s.302].

Biz də üç zaman forması konsepsiyasını irəli sürən tədqiqatlara əsaslanaraq deyə bilərik ki, zaman anlayışı indi, bu an mövcud olan sabit (indiki) zamana nəzərən digər iki zaman (keçmiş, gələcək) məfhumunun yaranmasına şərait yaradır. Üçdən daha artıq zaman formalarının yaranması isə hər bir dilin üslubi imkanları ilə əlaqəlidir.

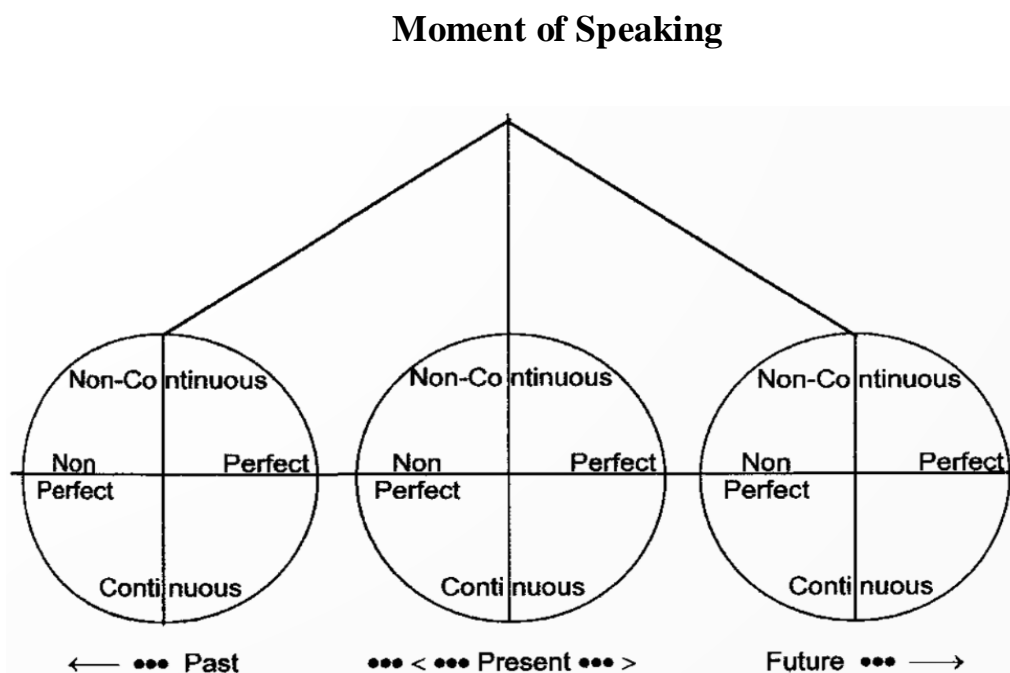
Mütləq və nisbi zaman formalarından danışarkən qeyd etməliyik ki, danışığ vaxtı mütləq və nisbi olur. Buna görə də, zaman formaları da iki mənada işlənə bilər: Mütləq və nisbi. Zamanın mütləq mənada işlənməsi danışığ vaxtına olan münasibəti ilə müəyyənləşir. Danışan özü, yaxud başqası tərəfindən görülən iş, hərəkət haqqında icra olunan vaxt məlumat verirsə, bu iş və ya hərəkət mütləq mənada indiki zamana, icra edildikdən sonra isə keçmiş zamana aid olur. Əgər icra edilməmişdən öncə məlumat verilsə, gələcək zamana aid olur.

Nisbi mənada zaman isə hər hansı bir danışığ vaxtını əhatə edir. Nisbi danışığ vaxtı əsasən tabeli mürəkkəb cümlələrdə özünü göstərir. Belə ki, baş cümlənin zamanı danışığ vaxtına əsasən müəyyənləşir, budaq cümlənin zamanı baş cümlənin zamanına nisbətdə təyin edilir. Bu baxımdan ingilis dilində tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə zamanların uzlaşması diqqətimizi cəlb edir. Əgər tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş cümlənin xəbəri keçmiş zamanda verilibsə, budaq cümlənin xəbəri də mütləq şəkildə keçmiş zaman formalarından biri ilə ifadə olunur. İstisnaları nəzərə almasaq, dünya dillərinin əksəriyyətində mütləq və nisbi zamanlar demək olar ki, qrammatik cəhətdən bir-birindən fərqlənmir.

Hərəkətin mütləq və nisbi zaman mənası ingilis dilinin zaman sistemində tərz mənalrı ilə sıx bağlıdır. Tərz kateqoriyası hərəkətin axın vəziyyətini göstərir və ingilis dilində iki formada təzahür edir: ümumi və bitmiş şəkildə. T.A.Barabaşın hesablamalarına

görə ümumi tərz formaları nitqdə 4%, bitmiş tərz formaları isə 96% təşkil edir və ingilis dilində ümumi tərz formaları təkrarlanan hərəkətləri ifadə edir. [49, s.103]

T.A.Barabaş “İngilis dilinin qrammatikası” kitabında ingilis dilində zaman və tərz formaları arasındakı qaşılıqlı münasibəti aşağıdakı kimi göstərir: [49, s.104]

İ.P.İvanova müasir ingilis dilinin tərz-zaman sisteminə dair yazdığı doktorluq dissertasiyasında *tense* termininin yerinə *razryad* terminini işlədir və qrammatik zamanların sintetik tipi dedikdə sadə zamanları, analitik tipi dedikdə isə mürəkkəb zamanları nəzərdə tutur. Sintetik formanın daha zəif olduğunu qeyd edərək, buna səbəb olaraq bu dilin tarixi inkişafını göstərir [54, s.27].

A.K.Korsanovun tədqiqatında ingilis dilində qrammatik zamanların işlənmə məqamlarından bəhs olunur. İngilis dilində yazılmış monoqrafiyada zamanların semantik əlamətləri 4 qrupda modelləşdirilmiş, hər bir modelin xarakteristikası verilmiş, əsasən

statik və dinamik zamanlar (indiki, keçmiş və gələcək) onların əmələgəlmə yolları, səviyyə yönləri və s. zəngin dil faktları-nümunələri əsasında izah olunmuşdur [58, s.219].

İngilis dilində feilin zaman formalarının tədqiqindən bəhs edərkən Azərbaycan dilçiliyində bu istiqamətdə görülən işləri, xüsusilə, S.T.Nuriyevanın “İngilis və Azərbaycan dillərində gələcək zamanın leksik-qrammatik ifadə vasitələri” dissertasiya işini də qeyd etmək lazımdır.

Əlavə olaraq, S.Quliyevanın “Present perfect və past perfect zamanlarının ingilis və Azərbaycan dillərində linqvistik təhlili”, L.Kərimovanın “Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində gələcək hərəkətlərin ifadə edilməsinin başqa vasitələri”, Y.Qurbanovanın “Müasir ingilis dilində Present Perfect və Past Perfect zaman formalarının Azərbaycan dilində ifadə vasitələri” məqalələri də bu qəbildən faydalıdır [23; 20; 24].

F.F.Cahangirov “İngilis dilində perfekt zamanlar sistemi və onun Azərbaycan dilində ifadəsi” adlı tədqiqatında qeyd edilən zaman formalarının Azərbaycan dilində ifadə formaları ilə yanaşı üslubi xüsusiyyətlərini də qeyd etmişdir. Bundan başqa müəllif dildə qrammatik tərz kateqoriyası ilə bağlı aşağıdakı fikirləri vermişdir: “Hər hansı bir dildə qrammatik tərz kateqoriyasının mövcudluğu üçün həmin dildə bu kateqoriyanı əks etdirən sistem xarakteri daşıyan formal (morfoloji) əlamətlərin olması vacibdir. İngilis dilində isə feilin tərz kateqoriyasının ayrıca ifadə vasitəsi yoxdur” [5, s.24]. Fikrimizcə, ingilis dilində tərz anlayışı zaman kateqoriyası ilə münasibətdə yaranır və ayrılıqda işlənir. Lakin morfoloji göstəricisinin olmaması onun mövcudluğunu inkar etmir.

Müasir ingilis dilində feilin müstəqil tərz kateqoriyasının olub-olmaması ilə bağlı müxtəlif fikirlər mövcuddur. Dilçilərin əksəriyyəti ingilis dilində feilin müstəqil tərz kateqoriyasının olmadığı qənaətindədirlər və zaman-tərz kateqoriyasının birlikdə

fəaliyyət göstərdiyi fikrini irəli sürürlər. Bu fikrin tərəfdaşları olaraq İ.P.İvanov, O.Musayev kimi dilçilərin adını çəkə bilərik.

O.Musayev “İngilis dilinin qrammatikası” kitabında ingilis dilində zaman kateqoriyalarının təsnifini verərkən eyni zamanda feilin zaman və tərz kateqoriyalarının ayrıca morfoloji ifadə vasitələrinin olmadığını qeyd etmiş, bununla belə eyni formanın hər iki kateqoriyanı ifadə etdiyini göstərmişdir: “Məsələn, I had written the article cümləsində perfekt forması eyni vaxtda həm hərəkətin tərzini, yəni onun bitmiş olduğunu, həm də zamanını, yəni keçmişdə icra edildiyini bildirir. Məhz buna görə də O.Musayev perfekt zamanlar qrupunu tərz kateqoriyasına daxil etməklə yanaşı, onları zaman formaları kimi də izah edir” [28, s.138].

A.İ.Smirnitski isə yuxarıda adını çəkdiyimiz dilçilərdən fərqli olaraq, perfektin zaman və tərz kateqoriyalarından ayrıldığını göstərir. Müəllif həmin kateqoriyanı “The category of time relation” adlandırmışdır və perfekt formasını bu kateqoriyanı ifadə etmək üçün bir vasitə kimi götürmüşdür [60, s.614]. B.A.İlyiş, ümumilikdə, A.İ.Smirnitskinin perfekt zaman nəzəriyyəsini qəbul etsə də, “The category of time relation” terminini uğursuz saymışdır. Belə ki, bu termin perfektin daha çox zaman kateqoriyasına yaxınlaşdırır. O, “The category of correlation” (hərəkətin sıralanması) termininə üstünlük vermişdir. Yuxarıda adları çəkilən dilçilərə görə isə, bu kateqoriya bitmiş (perfect) hərəkətin bitməmiş (non-perfect) hərəkətlə opozisiyasından ibarət iki üzvlü sistemdir [56, s.92-94].

S.T.Nuriyevanın “Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində gələcək zamanın leksik-qrammatik ifadə vasitələri” adlı dissertasiyası hər iki dildə gələcək zaman anlayışının tədqiqi və müqayisəsi baxımından qiymətlidir. Tədqiqat işində ilk dəfə olaraq gələcək zamanın leksik-qrammatik ifadə vasitələrinin ingilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında dilin cümlə səviyyəsində araşdırılmış və qrammatik omonim kimi tədqiq edilmişdir. Burada bir sıra maraqlı faktlar öz əksini tapmışdır: Hər iki dildə feilin zaman

formalarının həm mütləq kateqorial, həm də nisbi mənaları vardır. Müqayisə olunan hər iki dildə feilin zamanlarının fərqləndirilməsinin əsas meyarı nitq anıdır. Hər iki dildə gələcək zamanın qrammatik və leksik-qrammatik ifadə vasitələri vardır. Qrammatik ifadə vasitələrə gələcək zaman formaları aiddir. Zaman və şərt budaq cümlələrində gələcək zaman ifadə edən “The Present Indefinite” “The Future Indefinite” zaman formasının, “The Present Perfect” isə “The Future Perfect” zaman formasının qısaldılmış formalarıdır. Bundan başqa, S.Nuriyeva qeyd edir ki, “shall” və “will” köməkçi feil kimi işləndikləri üçün “shall” və “will” modal feillərinin qrammatik omonimi hesab edilə bilər. Həmçinin modal feillər məsdərlə birlikdə gələcək zamanın leksik-qrammatik ifadə vasitəsidir. Daha sonra müəllif *to be to, to be going to, to be about to, to be due to, to be certain to, to be sure to, to be likely to* kimi bir sıra *to be* komponentli feilləri gələcək zamanın leksik-qrammatik ifadə vasitəsi kimi göstərir.

Burada “*to be+to+məsdər*” modal feili ilə “The Present Continuous”, “The Future Continuous”, “*to be going + məsdər*” ilə gələcək zaman mənası ifadə edərkən variativlik təşkil etdiyi faktı da qeyd olunmuşdur. Tədqiqatçı özündən sonra cerund tələb edən aşağıdakı feilləri gələcək zamanın leksik-qrammatik ifadə vasitəsi kimi işlənə bildiyini göstərir: *look forward to, to think of, fancy, mind, imagine, intend, be intend on, insist on, be on the verge of, be on the brink of, be on the point of* və s [31, s.5-6].

Son olaraq, M.A.Mahmudovanın “İngilis dilində feilin zaman formalarının tədrisi”, N.Nəbiyevanın “Müasir ingilis dilində gələcək zaman və onun ifadə vasitələri” məqalələri ingilis dilində zamanların tədqiqi ilə bağlı yazılmış dəyərli materiallardan hesab edilə bilər [25; 29].

1.2.Müasir Azərbaycan dilində feilin zaman kateqoriyası və onun müxtəlif dilçilər tərəfindən tədqiqi

Öncə də qeyd etdiyimiz kimi zaman kateqoriyası iki mənada başa düşülür:

1.Obyektiv zaman kateqoriyası.

2.Qrammatik zaman kateqoriyası.

A.Axundov qeyd edir ki, qrammatik zaman bizdən asılı olmayaraq obyektiv aləmdə mövcud olan zamanın insan təfəkküründəki təzahürün dildəki ifadəsidir. Qrammatika özündən zaman yaratmır, o yalnız insan şüurunda əks olunan obyektiv zamanı dildə öz xüsusi formal əlamətləri ilə qeyd edir və bununla da onu xeyli konkretləşdirir. Bu cəhətdən sərhədləri eyni olan obyektiv və qrammatik zamanlar bir-birindən müəyyən dərəcədə fərqlənir. Qrammatika müəyyən əlamətdar vasitəsilə hərəkət və ya halın baş verdiyi zamanı qrammatik cəhətdən dəqiqləşdirir” [2, s.59].

Bununla belə həm obyektiv, həm də qrammatik zaman bütün zamanları – keçmiş, indiki, gələcək zamanı əhatə edir.

F.F.Cahangirov fəlsəfi və qrammatik zaman kateqoriyalarının əlaqəsini aşağıdakı kimi göstərir:

$$Z_o = K + İ + G$$

Burada Z_o – fəlsəfi obyektiv zaman, K – keçmiş zaman, $İ$ – indiki zaman və G – gələcək zamanları ifadə edir. Fəlsəfi-obyektiv zaman bütün xalqlar üçün eyni olduğu halda, qrammatik zaman eyni deyildir. Hər bir dilin spesifik morfoloji quruluşu və ona uyğun olaraq müxtəlif zaman sistemi olur. Qrammatika öz funksiyasını müxtəlif xalqlara xidmətdə eyni səviyyədə yerinə yetirmir. Bu cəhət müxtəlif sistemli dillərə daha çox aiddir. Məsələn, Azərbaycan dilinin materialları əsasında qrammatik zaman Z_{qr} , şühudi keçmiş zaman K_s , nəqli keçmiş zaman K_n , indiki zaman $İ$, qəti gələcək G_q və qeyri-qəti gələcək G_{q-q} zamanları əhatə edir [5, s.5-6].

A.A.Axundov isə “Feilin zamanları” kitabında bu münasibəti aşağıdakı formada təqdim edir:

$$Z_{qr} = K_s + K_n + \dot{I} + G_q + G_{q-q} [5, s.14].$$

1960-cı illərin əvvəllərindən başlayaraq, A.A.Axundov feilin zaman kateqoriyasının da daxil olduğu feilin xəbər şəklində sıra kateqoriyasının da olduğunu müəyyənləşdirmiş və Azərbaycan dili feil sistemində yeni baxımdan yanaşmışdır [2, s.31-33]. Bu baxımdan yanaşıldıqda Azərbaycan dilinin zamanlar sistemi sxematik cəhətdən aşağıdakı kimi verilə bilər:

$$Z_q = S_1(K_s + K_n + \dot{I} + G_q + G_{qq}) + S_2(K_n + \dot{I} + G_q + G_{qq}) + S_3(K_n + \dot{I} + G_q + G_{qq}) [5, s.7].$$

Zaman kateqoriyası iş və hərəkətin danışıq vaxtına nisbətini göstərən qrammatik kateqoriyadır. Bildiyimiz kimi, zaman nisbətinin göstəricisi olaraq hərəkətin üç zaman kəsiyində baş vermə forması qrammatik cəhətdən də eyni paralelliklə əks olunub: keçmiş zaman (şühudi və nəqli), indiki zaman, gələcək zaman (qəti və qeyri-qəti). Bu zaman şəkillərinin qrammatik göstəricisi Azərbaycan dilində də müəyyənləşmişdir. Feilin zamanları və onların inkişaf tarixinin öyrənilməsi keçən əsrin ikinci yarısından başlanıb.

M.Kazımbəy “Türk-tatar dilinin qrammatikası” əsərində Azərbaycan və türk dillərində feilin dörd zamanını göstərmişdir: indiki zaman, keçmiş zaman, birinci gələcək, ikinci gələcək zaman. Müəllif indiki zamana “oluram”, yaxud “oladam”, keçmişə “oldum”, birinci gələcəyə “oluram”, ikinci gələcəyə “olacağam” sözlərini misal göstərir. Bunlardan başqa M.Kazımbəy bir sıra zamanların da adını çəkir: icra olunmuş keçmiş, qabaqca olmuş keçmiş.

A.A.Axundovun fikrincə, “M.Kazımbəyin feilin zamanları haqqında olan bu mülahizələri bütün türkologiyada ilk elmi və hərtərəfli tədqiqatın nəticəsi idi. O vaxtdan uzun müddət keçməsinə baxmayaraq, böyük Azərbaycan dilçisininin bu fikirləri bu gün belə öz əhəmiyyətini itirməmişdir” [2, s.23].

Dilimizin qrammatikasına aid Nəriman Nərimanovun dərsliyi də diqqət cəlb edir. 1899-cu ildə N.Nərimanov “Türk-Azərbaycan dilinin müxtəsər sərf-nəhvi” [30, s.21] adlı dərsliyində feil zamanlarından ayrıca bəhs edir. Bu dərslikdə müəllif feil zamanlarının adlarını ərəbcə vermişdir. Nəriman Nərimanov adı çəkilən dərsliyində feilin

formalarından bəhs edərkən “siğələr” (formalar) terminindən istifadə edir və feilin keçmiş zamanını iki yerə bölür:

- a. Mazi-şühudi zamanda göz ilə görülən hadisələr bəyan edilir;
- b. Mazi-nəqli keçmiş zamanda bir işin olmağı nəql edilir;
- c. hal indiki zamanda bir işin olduğunu göstərir [30, s.24].

1929-cu ildə nəşr olunmuş, müəllifləri B.Çobanzadə və F.Ağzadə olan “Türk qrameri” əsərində feilin zamanlar sistemi öz əksini tapmışdır. Bu dilçi alimlər feilin zamanlar sisteminin differensiasiyasında müəyyən dolaşılığa yol versələr də, onların əsərlərindəki “idi” köməkçi feili haqqında mülahizələr müvəffəqiyyətlidir, belə ki, onlar idi köməkçi feilini feilin mürəkkəb hekayə şəklini əmələ gətirən qrammatik vasitə kimi qəbul edirlər [8, s.53-101].

Azərbaycan dilində feilin zamanlar sistemi haqqında ilk və dolğun məlumat 1938-ci ildə Ə.Dəmirçizadə və D.Quliyevin birlikdə yazdıqları “Qrammatika” kitabında verilmişdir. Burada feilin zamanları sadə və mürəkkəb olmaqla 2 yerə ayrılmış və sadə keçmiş zamanın üç forması göstərilmişdir:

- 1) Yaxın keçmiş (-dı⁴)
- 2) Uzaq keçmiş (-mı⁴)
- 3) Nisbi keçmiş (-ıb⁴)

1944-cü ildə İ.Əfəndiyev özünün dissertasiyasında feilin zamanları haqqında geniş məlumat verib. 1947-ci ildə isə dissertasiyasını “Feil” (Azərbaycan dilinə aid tədqiqlər) adı ilə ixtisarla çap etdirmişdir. O, feilin zamanlarından ayrıca bəhs etmir, zamanları feilin xəbər formasından danışarkən izah edir. İ.Əfəndiyev Azərbaycan dilində feilin cəmi 7 zaman formasını göstərir:

İndiki zamanın 2 forması – İndiki zaman və Hal

Keçmiş zamanın 3 forması – Şühudi keçmiş, Nəqli keçmiş, Nisbi keçmiş

Gələcək zamanın 2 forması – Gələcək zaman və Müzare.

Lakin müəllif növbəti araşdırmalarında feilin 13 zaman formasını göstərmişdir:

Keçmiş zaman üzrə – şühudi keçmiş, nəqli keçmiş, uzaq keçmiş, bitməmiş keçmiş, müzareli keçmiş, gələcəkli keçmiş, nəqli rəvayət, bitməmiş rəvayət, müzarüli rəvayət, gələcəkli rəvayət;

İndiki zaman üzrə – indiki zaman;

Gələcək zaman üzrə – müəyyən gələcək, müzare [9, s.82].

Azərbaycan dilində feilin zamanları haqqında geniş məlumat M.Hüseynzadənin 1946-cı ildə müdafiə etdiyi namizədlik dissertasiyasında və 1954-cü ildə nəşr edilmiş “Müasir Azərbaycan dili” kitabında verilmişdir. Bu kitabda feilin zaman kateqoriyası ayrıca başlıq adı altında verilib. Feilin üç zamanı: indiki, keçmiş və gələcək zamanları göstərilir. Bundan başqa müəllif feilin şəxs və şəkil əlamətlərindən bəhs edərkən feilin xəbər şəklinin də geniş izahını verir və feilin zamanlarından, onları ifadə edən morfoloji əlamətlərdən danışır. M.Hüseynzadə xəbər şəklini iki hissəyə ayırır:

- Sadə xəbər şəkli – Buraya feilin zamanları aid edilir.
- Mürəkkəb xəbər şəkli – Buraya isə feilin zaman şəkilçilərindən sonra idi, imiş, isə hissəcikləri artırılmaqla yaranan feil forması aid edilir [18, s.162].

A.A.Axundov 1961-ci ildə “Feilin zamanları” kitabını yazmışdır. Bu kitabda feildən, feilin işlənmə xüsusiyyətlərindən, feilin zamanlarının tədqiq tarixindən, qrammatik məna xüsusiyyətlərindən və üslubi xüsusiyyətlərindən bəhs etmişdir. Eyni zamanda sovet dilçiliyində, Azərbaycan dilçiliyində feilin zamanları ilə bağlı təsniflər, nümunələr izahlı şəkildə verilmişdir.

Bundan başqa A.Axundov dilçilikdə feilin zamanları, onların arasındakı fərq haqqında qəti və aydın ilk fikrin Kurtsiusa məxsus olduğunu yazır və onun aşağıdakı fikrini göstərir: “İndiki, keçmiş və gələcək zaman arasındakı fərq yalnız hərəkətin danışana olan münasibətinə əsaslanır” [2, s.9].

F.Zeynalovun “Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası” adlı əsərində feilin üç zamanı, onların inkişaf mərhələləri, abidələrimizin dilində zaman şəkilçilərinin işlənməsi halları qeyd olunub.

Bunun ardınca elmi fəaliyyətini Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikasının öyrənilməsinə həsr edən Hadi Mirzəzadə dilimizin morfoloji quruluşuna dair tədqiqatlarını ümumiləşdirərək 1962-ci ildə “Azərbaycan dilinin tarixi morfoloqiyası” adlı kitabını yazmışdır. Tarixi faktlarla zəngin olan bu kitabda həm də feilin zamanlarının işlənmə xüsusiyyətləri, onun keçən əsrlə müasir dövr arasında olan fərqlər göstərilmişdir.

F.Cəlilov 1988-ci ildə “Azərbaycan dilinin morfonologiyası” kitabını yazmışdır. Bu kitabda feilin zamanlarının Azərbaycan dilində işlənməsi, onların işlənmə xüsusiyyətləri göstərilib. Burada qovuşuq zaman şəkilçiləri, onların yaranma yolları verilib.

Əliyev Ələddin isə “Müasir Azərbaycan dilində baş və budaq cümlələr arasında zaman uyuşmaları” adlı doktorluq dissertasiyasında zaman kateqoriyasının sintaktikdə - tabeli mürəkkəb cümlələrin formalaşmasında rolundan bəhs etmişdir [12, s.123]

Y.Seyidovun “Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfoloqiya” (2006) kitabında feilin zaman kateqoriyası haqqında geniş məlumat verilir, zamanların üslubi keyfiyyətlərini də qeyd edir. [39, s.203]

Feilin zamanlarından biri kimi, T.Əfəndiyevanın “Feilin keçmiş zaman formaları” adlı kitabında da feilin zamanları ilə bağlı maraqlı məlumatlar vardır. Bu kitabda keçmiş zamanın tədqiq tarixinə dair araşdırmalar, keçmiş zaman kateqoriyasının sadə və mürəkkəb formaları, keçmiş zaman formalarının üslubi xüsusiyyətləri barəsində faktlar qeyd edilib. Keçmiş zamanın sadə forması dedikdə aşağıdakı formaları qeyd edir:

- şahudi keçmiş zaman
- nəqli keçmiş zaman

Keçmiş zamanın mürəkkəb formalarını isə aşağıdakı kimi verir:

- ❖ uzaq keçmiş
- ❖ qəti-gələcəkli keçmiş
- ❖ bitməmiş keçmiş
- ❖ qeyri-qəti gələcəkli keçmiş

- ❖ davamlı keçmiş
- ❖ feilin vacib şəklinin keçmiş zaman forması
- ❖ lazım şəklinin keçmiş zaman forması
- ❖ arzu şəklinin keçmiş zaman forması
- ❖ şərt şəklinin keçmiş zaman formasını göstərir [11, s.130].

Z.Budaqova feilin zaman formalarını sadə və mürəkkəb olmaqla iki qrupa bölmüşdür. Müəllif sadə indiki zamanın –ır, –maqda şəkilçiləri ilə, sadə gələcəyin –acaq, –ar şəkilçiləri ilə, sadə keçmişin isə –mış, –ıb, –dı şəkilçiləri ilə düzəldiyini göstərir. Mürəkkəb zaman formalarını düzəltmək üçün isə sadə zaman formalarının üzərinə –idi, –immiş hissəciklərini əlavə etmək lazım olduğunu qeyd edir [4, s.183].

Z.Budaqova tədqiqat əsərində zamanların ümumi 12 formasını göstərir. Keçmiş zamanın 8 forması olaraq aşağıdakılar verilir:

- şühudi keçmiş
- nəqli keçmiş
- uzaq keçmiş
- qəti gələcəkli keçmiş
- qeyri-qəti gələcəkli keçmiş
- bitməmiş keçmiş
- davamlı keçmiş

İndiki zamanın 2 forması aşağıdakılardır:

- indiki zaman
- davamlı indiki zaman

Gələcək zamanın iki forması olaraq isə müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi qəti və qeyri qəti gələcək zaman kimi verilir [4, s.183-185].

Ümumiyyətlə, XX əsrin 60-cı illərində Azərbaycan dilində feilin zaman kateqoriyası xüsusi tədqiqat və müzakirə mövzusunda çevrilmişdir. 1961-ci ilin yanvarında Bakıda Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun təşəbbüsü ilə “Türk dillərində feilin zaman və şəkil kateqoriyaları” məsələsinə həsr olunan müşavirə keçirildi. Müşavirədə

N.A.Baskakov, A.Tusunov, U.Əliyev, U.M.Yarullina, B.Xocayev, Z.Budaqova, M.Hüseynzadə, S.Cəfərov, N.Hacıyeva, M.Rəhimov, N.Ağzadə, A.Axundov, T.Əfəndiyeva, M.Şirəliyev, A.Ələkbərov kimi dilçilər iştirak etmiş, Azərbaycan dilinin zaman və şəkil kateqoriyası probleminə həsr olunmuş məruzələr toplusunda şəklində olunmuşdur. Sözü gedən dövrdə qeyd etdiyimiz müəlliflərin məruzələrində türk dilləri, eləcə də feilin zamanları haqqında mübahisəli fikirlərə rast gəlinir:

1. Azərbaycan dilində qrammatik zamanların varlığı dilçilər tərəfindən üç qrammatik zaman kimi qəbul edilsə də, növləri bu və ya digər dərəcədə artırılmış, yaxud azaldılmışdır. Həmçinin Azərbaycan dilinin zaman sistemində tək feilin xəbər şəkli deyil, digər feil şəkilləri də daxil edilmişdir;
2. Azərbaycan dilində və dilçiliyində qrammatik zaman və obyektiv zaman arasındakı sərhəd dəqiqləşdirilməmişdir, bunlar arasında olan əlaqələr, münasibətlər ətraflı şəkildə açılmamışdır.
3. Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilçiliyində feilin zamanlar sistemində aid xeyli termin müxtəlifliyi və dolaşıcılığı meydana gəlmişdir.
4. Feil zamanlarının kəmiyyəti hələ də dəqiqləşdirilməmişdir. Müxtəlif müəlliflər tərəfindən feilin zamanlar sistemində “uzaq keçmiş”, “bitməmiş keçmiş”, “müzareli keçmiş”, “gələcəkli keçmiş”, nəqli rəvayət”, “müəyyən gələcək”, “müzare” (İ.Əfəndiyeva), “I bitməmiş keçmiş”, “II bitməmiş keçmiş”, “gələcək keçmiş”, “arzulu keçmiş”, “şərtlə keçmiş və s. (T.Əfəndiyeva) kimi lüzumsuz termin və terminoloji ifadələr işlədilmişdir.
5. Mübahisəli məsələlərdən biri də mürəkkəb zaman formalarına aiddir. Belə ki, bəzi dilçilər idi və imiş hissəciyinin Azərbaycan dilində mürəkkəb zaman formalarının əmələ gətirdiyini göstərirlər [7, s.45].

Qeyd etdiyimiz tədqiqatlardan başqa, Azərbaycan dilində qrammatik zaman formalarının həm qohum türk dilləri, həm də müxtəlif sistemli dillərin – ingilis, alman, rus dillərinin zamanları ilə müqayisələri təhlili də dilçilik tariximizdə xüsusi yerə malikdir.

M.B.Əsgərov “Zaman formaları, adverbial feil formaları və onlar arasında funksional semantik əlaqələr” (2002) adlı monoqrafiyası da bu baxımdan qiymətlidir.

G.S.Həsənova “Feil zamanlarının müqayisəli tipologiyası (Azərbaycan və rus dillərinin materialları əsasında)” tədqiqat işində feilin zaman kateqoriyasını hər iki dil əsasında müqayisəli təhlil etməklə yanaşı, müqayisəli-tipoloji tədqiqatın əsas meyarlarını göstərmiş, fəlsəfi və qrammatik zaman anlayışlarının da müqayisəli-tədqiqatda yerini göstərmişdir [16, s.25].

G.F.Əliyeva “Türk dillərində zaman kateqoriyası” adlı tədqiqatında feil zamanlarının (keçmiş, indiki, gələcək) morfoloji əlamətlərini göstərmiş, bununla yanaşı türk dillərində feilin zaman formalarında şəxs sonluqları, həmhüdüdü kateqoriyalarda zaman, türk dillərində feil zamanlarının semantik-üslubi xüsusiyyətləri ilə bağlı bir sıra məsələlər öz əksini tapmışdır [13, s.9].

2010-cu ildə Ə.Tanrıverdi türkologiyanın son nailiyyətlərinə istinadən yazdığı “Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası” kitabında müxtəlif müəlliflərin tədqiqatlarına istinad edərək qoyulan məsələlərə əsaslı yanaşmışdır [42].

Azərbaycan dilində işlənən feilin zamanlarının digər ünsiyyət dillərimizlə müqayisədə öyrənilməsinə olan maraqlar da vardır. Bu baxımdan G.Həsənovanın “Feil zamanlarının müqayisəli tipologiyası”, Suzan Əsgərovanın “Azərbaycan və ingilis dillərində zaman kateqoriyasının ifadə vasitələri” tədqiqatlarını nümunə göstərə bilərik. Birinci əsərdə feilin zaman kateqoriyasının müqayisəli tipoloji araşdırmaları, Azərbaycan və rus dillərində feilin zaman kateqoriyasının araşdırılması, hər üç zaman formasının müqayisəli təhlili verilir ki, burada görüldüyü kimi, feilin zamanları ümumi dilçiliyin prinsiplərinə əsasən, daha geniş şəkildə tədqiq olunmuşdur. İkinci əsərdə isə feilin zamanları ingilis dili ilə müqayisəli şəkildə verilmiş, zamanlar qarşılaşdırılmışdır.

İ.Tahirovun “Azərbaycan və ingilis dillərində zaman kateqoriyası” tədqiqat əsərində ilk dəfə olaraq zaman probleminə tək cəz zaman kateqoriyası daxilində yox, həmçinin Azərbaycan dilinin müxtəlif səviyyələrində təzahür edən temporal anlayışların kompleks təsvirinin araşdırılmasına nail olmuşdur. [40;41]

Səadət Nuriyeva “Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində gələcək zamanın leksik-qrammatik ifadə vasitələri” adlı dissertasiyasında Azərbaycan dilində feilin gələcək zamanının leksik-qrammatik ifadə vasitələri ilə ifadə oluna bilməsi məsələsinə toxunur və Azərbaycan dilində feilin əmr, arzu, lazım, vacib, şərt, bacarıq şəkilləri gələcəkdə icra olunacaq hərəkəti göstərdiyi üçün leksik-qrammatik ifadə vasitəsi kimi dəyərləndirir. Müəllif mənaca gələcək zamana aid olan *istəmək, arzusunda olmaq, niyyətində olmaq, fikrində olmaq, çalışmaq* və s. kimi feilləri, o cümlədən, Azərbaycan dilində feili sifət formalarının gələcək zamanın leksik-qrammatik ifadə vasitəsi kimi işləndiyini göstərir [31, s.6].

S.Qafarovanın “Azərbaycan dilində feili kateqoriyalar” kitabında da feilin zamanları ilə bağlı geniş məlumat verilib. R.Sadıqovun “Müxtəlif sistemli dillərdə obyektiv və qrammatik zaman əlaqələri”, A.Öksüzün “Müasir türk və Azərbaycan dillərində feilin zamanları kimi tədqiqat əsərləri bu sahədə atılan uğurlu addımlar kimi dəyərləndirilə bilər.

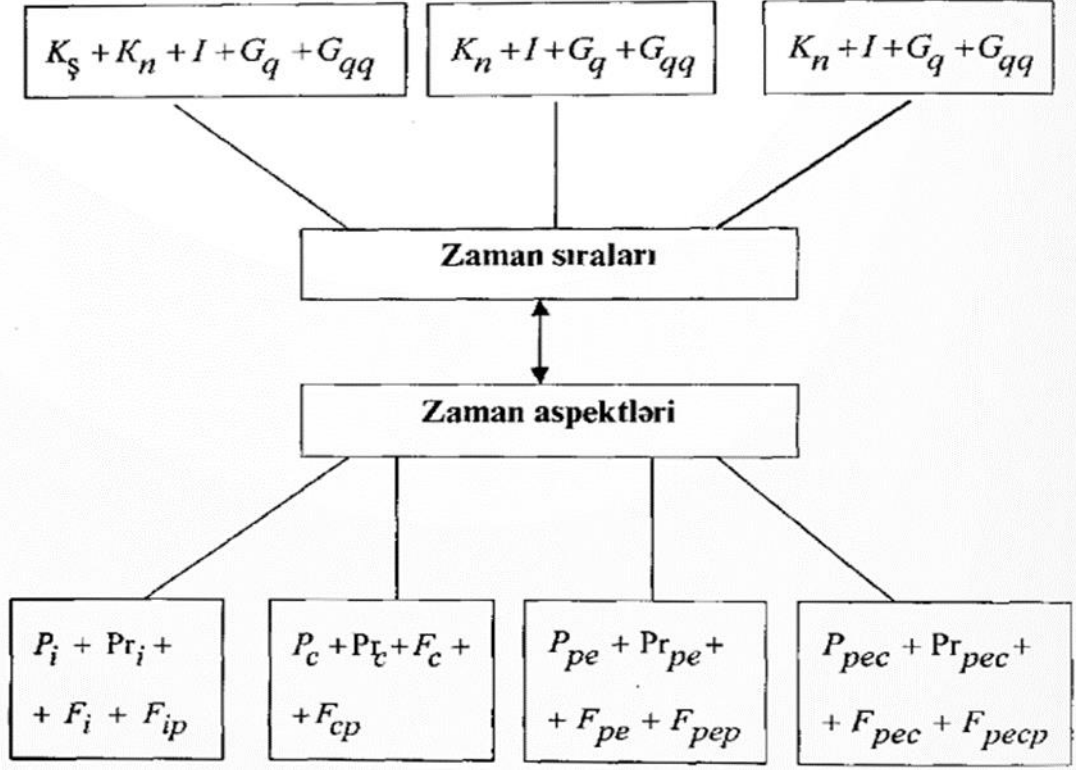
B.Xəlilov “Azərbaycan dilində feil” adlı kitabında da feilin zamanlarının hər biri haqqında ətraflı izah verilmiş və keçmiş zamanın Azərbaycan dilindən fərqli olaraq türk dillərində müxtəlif variantlarda işlənməsini qeyd etmişdir [19, s.107].

F.Cahangirov “İngilis dilində perfekt zamanlar sistemi və onun Azərbaycan dilində ifadəsi” kitabında Azərbaycan və ingilis dillərində zaman sistemlərinin münasibətini əyani olaraq aşağıdakı kimi göstərir. [5, s.8]

Sxemdən görüldüyü kimi, Azərbaycan dilinin 13 zaman formasına ingilis dilinin 16 zaman forması uyğun gəlir. Onların dildə mövcudluğu isə birincidə zaman sıraları, ikincidə isə zaman aspektləri vasitəsilə mövcud olur. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, zaman aspektləri kateqoriyası qədim yunan dilinə məxsus qrammatik kateqoriyadır. Frakiyalı Dionis yazır: “Zaman üçdür – indiki, keçmiş, gələcək. Onlardan keçmiş zamanın dörd növü vardır:

- Davamlı keçmiş zaman
- Əvvəlcədən olmuş

- Əvvəlcədən icra olunmuş
- Qeyri-məhdud keçmiş zaman [48, s.129].

Son olaraq qeyd edək ki, Azərbaycan dilində məntiqi zaman kateqoriyası üç zaman (keçmiş, indiki, gələcək), qrammatik zaman kateqoriyası isə beş (şühudi keçmiş, nəqli keçmiş, indiki, qəti gələcək, qeyri-qəti gələcək) zaman forması ilə ifadə olunur. Həm Azərbaycan dilində, həm də ingilis dilində məntiqi zaman və qrammatik zamanın uyğun gəlmədiyi nüanslar vardır. Bu dildə zamanların üslubi xüsusiyyətləri ilə əlaqədardır. Belə ki, indiki zaman özlüyündə keçmiş və gələcək zaman məzmunu ifadə edə bilir. Həmçinin keçmiş zaman indiki və gələcək zaman anlayışı bildirə bilər yaxud gələcək zaman forması indiki və keçmiş zaman anlayışlarını daşıyır. Bu kimi hallar dildə zamanların sinonimliyinə gətirib çıxardır. Bu məsələ ilə bağlı isə növbəti fəsillərdə ətraflı söhbət açacağıq.

II FƏSİL.

MÜASİR İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ FEİLİN ZAMAN KATEQORİYASININ QARŞILIQLI MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

2.1. Müasir ingilis dilində feilin zaman kateqoriyası və onun Azərbaycan dilində qarşılığı

İngilis dilində zaman kateqoriyası feilin tərz kateqoriyası ilə bağlıdır. Feilin qrammatik kateqoriyalarından olan tərz kateqoriyası hərəkətin icra edilmə tərzini bildirir. Azərbaycan dilində belə bir kateqoriya mövcud deyildir. İngilis dilində feilin tərz kateqoriyası dörd tərzə ifadə edə bilər:

1. Ümumi tərz (Common aspect) – hərəkətin daimi və təkrar icra edildiyini ifadə edir.
2. Bitmiş tərz (Perfect aspect) – hərəkətin bitdiyini ifadə edir.
3. Davam tərz (Continous aspect) – hərəkətin davam etdiyini ifadə edir.
4. Davam edib bitmiş (Perfect continous aspect) – hərəkətin davam edib bitdiyini ifadə edir.

İngilis dilində zamanlar da feilin tərz kateqoriyasına uyğun olaraq bu dörd forma əsasında (Indefinite Tense Forms (Qeyri-müəyyən zaman formaları); Continuos Tense Forms (Davamedici zaman formaları); Perfect Tense Forms (Bitmiş zaman formaları); Perfect Continuos Tense Forms (Bitmiş-davamedici zaman formaları)) formalaşır və bu qrammatik tərz formaları keçmiş, indiki, gələcək (əlavə olaraq keçmişə nəzərən gələcək) zaman qruplarını təşkil edir.

Beləcə ingilis dilinin qrammatik zaman kateqoriyası 16 zaman formasından ibarətdir. İndiki, keçmiş, gələcək və ingilis dilinə xas keçmişə nəzərən gələcək zaman ingilis dilində bir deyil bir neçə formada öz ifadəsini tapır.

İndiki zamanın qrammatik ifadə formaları bunlardır:

1. *İndiki zamanın qeyri-müəyyən forması (The Present Indefinite);*
2. *İndiki zamanın davamedici forması (The Present Continuous);*
3. *İndiki zamanın bitmiş forması (The Present Perfect);*
4. *İndiki zamanın bitmiş-davamedici forması (The present Perfect Continuous).*

İndiki qeyri-müəyyən zaman (Present Indefinite Tense) forması məlum növdə sintetik yolla əmələ gəlir, məsdərdən “to” ədatı atılır. Yalnız III şəxsin təkində feil –s və ya –es hissəciyi qəbul edir. Feil *o, x, z, s, ss, sh, ch, tch* ilə bitirsə, III şəxsin təkində –es qəbul edir. Digər hallarda isə feilin sonuna –s hissəciyi artırılır: *washes, teaches, fixes, goes, catches, freezes, dresses, speaks, asks* və s.

Əgər feil *y* hərfi ilə bitirsə və ondan öncə sait gələrsə, III şəxsin təkində feil –s şəkilçisi qəbul edir: *play-plays, pray-prays, say – says* və s. İngilis dilində *y* ilə bitən feildən öncə samit gələrsə, III şəxsin təkində *y* hərfi *i* hərfi ilə əvəzlənir və bundan sonra –es şəkilçisi artırılır: *fly – flies, copy – copies, cry – cries* və s.

İndiki qeyri-müəyyən zamanın şəxslər üzrə işlənməsi aşağıdakı kimidir:

	Tək	Cəm
I şəxs	<i>I run.</i>	<i>We run.</i>
II şəxs	<i>You run.</i>	<i>You run.</i>
III şəxs	<i>He/ She / It runs.</i>	<i>They run.</i>

İndiki qeyri-müəyyən zamanda feilin sual formasını düzəltmək üçün “*to do*” köməkçi feilindən istifadə olunur. Bu zaman köməkçi feil mübtədadan əvvələ keçir və şəxslər üzrə aşağıdakı formada dəyişir:

Tək		Cəm
I şəxs	<i>Do I run?</i>	<i>Do we run?</i>
II şəxs	<i>Do you run?</i>	<i>Do you run?</i>
III şəxs	<i>Does he/ she / it run?</i>	<i>Do they run?</i>

İndiki qeyri-müəyyən zaman formasının inkarını düzəltmək üçün mübtədadan sonra *to do* köməkçi feili və *not* inkar ədatı artırılır. *Do* köməkçi feili şəxslər üzrə aşağıdakı formada dəyişir:

Tək		Cəm
I şəxs	<i>I do not run.</i>	<i>We do not run.</i>
II şəxs	<i>You do not run.</i>	<i>You do not run.</i>
III şəxs	<i>He/ She / It does not run.</i>	<i>They do not run.</i>

Bəzən isə, əsasən, qeyri-rəsmi (informal) formada *do / does* köməkçi feili *not* inkar ədatı ilə birləşərək vahid söz formasında işlənir: *I don't run. He doesn't run.*

İndiki qeyri-müəyyən zamanın sual-inkar (interrogative-negative) formasını düzəltmək üçün *do / does müvafiq* şəxslər üzrə mübtədadan əvvələ keçir və mübtədadan sonra isə *not* inkar ədatı əlavə edilir. Lakin *to do* köməkçi feili *not* inkar ədatı ilə birləşərsə, *don't / doesn't* formasında mübtədadan əvvəldə işlənir:

Tək

I şəxs *Do I not run? / Don't I run?*

II şəxs *Do you not run? / Don't you run?*

III şəxs *Does he/ she / it not run? / Doesn't he / she / it run?*

Cəm

I şəxs *Do we not run? / Don't we run?*

II şəxs *Do you not run? / Don't you run?*

III şəxs *Do they not run? / Don't they run?*

İngilis dilində indiki zamanın qeyri-müəyyən formasından adət halını almış, təkrarlanan hərəkətləri bildirmək, məlum faktları, cədvəl üzrə planlaşdırılmış hərəkətləri ifadə etmək üçün istifadə olunur. Bu zaman formasının Azərbaycan dilində qarşılığı indiki zamandır (-ır⁴). *The night comes on dark (Gecə qaranlıqda gəlir). [26, s.314] He moves more (O daha çox hərəkət edir) [26, s.314].*

İndiki zamanın qeyri-müəyyən forması zaman budaq cümləsinin tərkibində işləndikdə Azərbaycan dilinə iki formada tərcümə edilir:

- feili bağlama vasitəsilə: *When the time comes, let loose a tiger and a devil (Vaxtı gələndə pələngi və çeytani buraxın) [68, s.156].*

- feili sifət + qoşma vasitəsilə: *I will go back as soon as I stir. (Hərəkət edən kimi geri qayıdacağam) [67, s.372].*

Bu zaman forması şərt budaq cümləsinin tərkibində işləndikdə Azərbaycan dilinə feilin şərt şəklində tərcümə olunur: *If she resists, say I shall come (Əgər o, müqavimət göstərsə, gələcəyimi de) [67, s.267].*

İngilis dilində indiki qeyri-müəyyən zaman formasının ifadə etdiyi mənə Azərbaycan dilində -ır⁴ şəkilçisi vasitəsilə reallaşır: ...*Çığır-bağır-la, hay-küylə dava-dalaş salan bu qız gilavar əsəndə dənizlə danışıır* [65, s.34].

İndiki zamanın davamedici forması (The Present Continuous Tense Form) hazırda davam edən, icra edilən hərəkəti bildirir. Bu forma analitik yolla düzəlir, yəni *to be* köməkçi feilinin indiki zaman formaları (*am, is, are*) və indiki zaman feili sifət (Participle I) vasitəsilə yaranır.

	Tək	Cəm
I şəxs	I am describing	We are describing
II şəxs	You are describing	You are describing
III şəxs	He/She is describing	They are describing

İndiki zamanın davamedici formasında da sual forması köməkçi feilin mübtədadan əvvələ keçməklə, inkar və sual-inkar forması isə köməkçi feil və not inkar ədatının köməyi ilə düzəlir: *Am I leaving you without a tear - without a kiss - without a word?* [67, s.433] *“I am not crying,” said Miss Pross; [68,s.167] Are you not coming?*

İndiki zamanın bu forması müxtəlif məqamlarda, situasiyalarda istifadə edilə bilər:

-Hərəkət danışığı anında davam edirsə: *Oh! I daresay she is crying. [67, s.30]*

- Hərəkətin gələcəkdə mütləq şəkildə həyata keçirilməsi nəzərdə tutulursa: *I am coming! I cried. Wait for me! Oh, I will come! [67,640]* Nümunədən də aydın olduğu kimi, bu cür situasiyalarda hərəkətin məzmununda gələcək zaman mənası olur və təsadüfi deyildir ki, bədii əsərdən gətirilən yuxarıdakı nümunədə gələcək məzmununu ifadə etmək üçün həm indiki zamanın davamedici formasından, həm də gələcək zamanın qeyri-

müəyyən formasından istifadə edilmişdir. Gələcək zaman məzmununun indiki zamanın davamedici forması ilə ifadəsi zamanı əksər hallarda *to go, to come, to leave* və s. kimi feillərdən istifadə edilir.

- Hərəkət davamlı və fasiləsiz baş verirsə: *She is always scolding me. [67, s.56]*
They are always quarrelling. [67,s.138] Bu halda cümlədə *always, ever, constantly* zərflərindən biri işlənməlidir.

-Şərt və zaman budaq cümlələrində baş cümlə budaq cümləyə *if, when, while* bağlayıcılarından biri ilə bağlanaraq budaq cümlədəki davam edəcək hərəkəti bildirərsə:
What will you do, Janet, while I am bargaining for so many tons of flesh and such an assortment of black eyes? [67,410]

İndiki zamanın davamedici forması Azərbaycan dilinə kontekstdən asılı olaraq indiki zaman və gələcək zaman kimi tərcümə olunur: *Your father has been taken to the house of an old servant in Paris, and we are going there [68,s.23]* – *Atanızı Parisdə qoca bir qulluqçunun evinə aparıblar və biz ora gedirik.* Əgər “We are going there” cümləsi *tomorrow* zaman zərfi ilə birgə işlənsəydi, indiki zamanın davamedici forması “*Biz sabah ora gedəcəyik*” kimi tərcümə edilərdi.

İndiki zamanın davamedici formasının ingilis dilində bildirdiyi məna Azərbaycan dilində -ır⁴ zaman şəkilçisi və şəxs sonluğu ilə birgə ifadə olunur: *Binəyə gedirəm, elə bildim avtobusdu bu, əl elədim [65, s.71]. Gedirəm çay dəmləyim [65, s.367].*

İndiki zamanın bitmiş forması (The Present Perfect form) indiki zaman çərçivəsində müəyyən bir vaxta qədər və ya başqa bir hərəkətə kimi icra edilib bitmiş, yaxud da müəyyən bir vaxtda başlayıb hal-hazırda davam edən hərəkətləri göstərən indiki zaman formasıdır [3, s.29]. Analitik yolla yaranan bu zaman formasının əsas göstəricisi *to have* köməkçi feilin indiki qeyri-müəyyən zaman forması (*have, has*) və keçmiş zaman feili sifət (*Past Participle*) formasıdır.

İndiki zamanın bitmiş formasında hərəkətin icra olunub bitdiyini ifadə etmək üçün bəzən *already, just* zərflərindən də istifadə olunur: *I have just finished it. [67, s.82] I have already said so. [67, s.530]*

To have köməkçi feili şəxsə görə dəyişdikdə III şəxsin təkində *has*, digər şəxslərdə isə *have* formasında çıxış edir və bu zaman formasının sual şəklini düzəltmək üçün *have / has* mübtədadan önə keçirək sual məzmunu yaradır: *Have you seen the prisoner before? [68, s.62] Have you written forget them?[68, s.308] Has she mentioned me lately?[67, s.265]*

İnkar forması isə *köməkçi feil+not* inkar ədatı modeli əsasında formalaşır. İndiki zamanın bitmiş formasında hərəkətin icra olunmadığını bildirmək üçün çox vaxt cümlə daxilində *never, ever, yet* zərfləri işlənir: *...Humanity has not yet found the key. [67, s.367] You have not quite forgotten little Adele. [67, s.687]*

Sual-inkar formasında *have / has* mübtədadan önə keçir, *not* inkar ədatı isə mübtədadan sonar işlənir: *Have I not found her friendless, and cold, and comfortless? [67, s.390]*

İndiki zamanın bitmiş forması müxtəlif məqamlarda işlənərək fərqli mənə xüsusiyyətlərinə malik ola bilər. Bunlar aşağıdakılardır:

-Haqqında danışılan hərəkət icra edilib bitmişdir, lakin nəticəsi göz qabağında olduğunu bildirir: *I have brought you a book for evening solace [67, s.264] – Sənə axşam təsəllisi üçün kitab gətirmişəm.*

- Hərəkətin icrası keçmişdə başlayaraq müəyyən periodda davam etmiş və danışığ anında da davam edən hərəkətin zamanını bildirir. İngilis dilində bu hadisə Present Perfect Inclusive adlanır və belə cümlələrdə hərəkətin başlanğıc anı *since*, davam etdiyi vaxt *for*

sözünü ilə ifadə edilə bilinir: *You have sought for twenty years.* [68, s.331] *Eight, nine years have passed since that day.* [67, s.264]

- Zaman budaq cümlələrində işlənərək gələcəkdə müəyyən vaxtdan öncə baş verib bitəcək olan hərəkətin zamanını bildirir: *When you have indicated to us the residence of your friends, we can write to them, and you may be restored to home.* [67, s.561]

İndiki zamanın bitmiş forması Azərbaycan dilinə iki formada tərcümə oluna bilər. Birincisi feilin nəqli keçmiş zaman formasıdır. Əgər hərəkət danışığ anına qədər icra edilib bitmişdirsə, *I have gone aside from my purpose* [68, s.181] – *Məqsədimdən kənara çıxmışam*; *I certainly have seen that* [68, s.61] – *Mən bunu dəqiq görmüşəm* formasında tərcümə edilir. Əgər hərəkət keçmişdə müəyyən müddət ərzində başlamış və danışığ anında da davam edirsə, indiki zamanın bitmiş forması Azərbaycan dilinə indiki zaman kimi tərcümə edilir: *I have known you, Mr. Rochester*[67, s.385] – *Mən sizi tanıyıram, cənab Roçister.*

Bu zaman forması Azərbaycan dilində mış⁴ nəqli keçmiş zaman şəkilçisi və şəxs sonluğunun birləşməsi ilə ifadə olunur, danışığ anına qədər baş vermiş və nəticəsi göz önündə olan hadisəni, situasiyanı bildirir: *Bunu ifadənizdə oxumuşam* [65, s.205].

İndiki zamanın davam edib bitmiş forması (The Present Perfect Continuous Tense Form) to be köməkçi feilinin indiki zamanın bitmiş forması olan have been / has been və indiki zaman feili sifəti (Participle I) vasitəsilə düzəlir: *Well, you have been crying, Miss Jane Eyre.* [67, s.30] *Your heart has been weeping blood.* [67, s.454]

Sual formasını düzəltmək üçün *have, has* mübtədadan əvvələ keçir: *Have you been reading? Has she been working?*

İndiki zamanın bu formasında inkar mənə *have / has* köməkçi feilindən sonra *not* inkar ədatı artırmaqla düzəldilir: *I have not been reading. She has not been working.* Sual-inkar forması isə tam və qısa şəkildə aşağıdakı formada işlədilir:

I have not been reading? – Haven't I been reading?

She has not been working? – Hasn't she been working?

İngilis dilində indiki zamanın davam edib bitmiş forması müəyyən mənə çalarlarına malikdir. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Keçmişdə icra olunmağa başlanan və hazırda da icra olunmağa davam edilən hərəkəti bildirir. Hərəkətin başlanğıcını ifadə etmək üçün *since*, nə qədər davam etdiyini ifadə etmək üçün isə *for* sözündən istifadə olunur: *She has been working for four years in this company.*

2. Keçmişdə müəyyən bir zaman ərzində başlayıb davam edən və danışığ anında icra edilməsi başa çatmış hərəkəti bildirir: *You know I have been drinking. [68, s.74] We have been counting on your return these three or four days past. [68, s.115] You have been a long time coming. [68,s.105]*

3. Keçmişdə müəyyən zaman çərçivəsində dəfələrlə təkrar icra olunan hərəkətləri bildirir: *I have been meeting with him every day since I moved to the city.*

İndiki zamanın davam edib bitmiş formasının Azərbaycan türkcəsindəki qarşılığı onun inklusiv və ya eksklusiv işlənməsindən asılıdır olur: Bu zaman forması inklusiv işlənərkən Azərbaycan türkcəsinə, bir qayda olaraq, feilin indiki zaman forması ilə tərcümə edilir, məsələn: ; *I have been waiting for you for two hours – Mən iki saatdır, sizi gözləyirəm.* Həmin zaman forması eksklusiv işlənərkən Azərbaycan türkcəsinə feilin nəqli keçmiş zaman forması vasitəsilə tərcümə edilir, məsələn: *You look very tired. You have*

been working hard, I think – Siz çox yorğun görünürsünüz. Elə düşünürəm ki, siz möhkəm işləmişiniz. [67, s.191]

İngilis dilində indiki davam edib bitmiş zamanın Azərbaycan dilində qarşılığından da görüldüyü kimi bu zaman forması dilimizdə kontekstə uyğun olaraq feilin indiki və nəqli keçmiş zamanı ilə ifadə olunur: *Mən bunları şəxsən sizə təqdim etmək üçün üç gündür gözləyirəm [65, s.331]. – Siz oxatma dərnəyi düzəltmişiniz məktəbdə? [65, s.225].*

İngilis dilində keçmiş zamanı ifadə etmək üçün də 4 formadan istifadə olunur:

1. *Keçmiş zamanın qeyri-müəyyən formasını (The Past Indefinite Tense Form);*

2. *Keçmiş zamanın davamedici forması (The Past Continuous Tense Form);*

3. *Keçmiş zamanın bitmiş forması (The Past Perfect Tense Form);*

4. *Keçmiş zamanın davam edib bitmiş forması (The Past Perfect Continuous).*

İngilis dilində **keçmiş zamanın qeyri-müəyyən formasını (The Past Indefinite Tense Form)** məlum növdə düzəltmək üçün konkret bir qayda yoxdur. Keçmiş zamanın bu formasında feillər müxtəlif formalarda işlənə bildiyi üçün onlar aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

1) *Qaydalı feillər (Regular verbs);*

2) *Qaydasız feillər (Irregular verbs);*

Qaydalı feillərin keçmiş qeyri-müəyyən zamanı məsdərdən *to* ədatının atılması və *-ed* şəkilçisinin əlavə edilməsi ilə düzəlir. Bütün şəxslər üzrə eyni formada işlənir: *I talked; You talked; He/She talked; We talked; You talked; They talked.*

Qaydasız feillərin keçmiş qeyri-müəyyən zamanı müəyyən bir qanunauyğunluğa tabe olmadan müxtəlif üsullarla düzəlir: *to break – broke; to eat – ate; to see – saw, drink*

– *drank* və s. *I never saw the mode [68, s.37. Then the ring broke, and in separate rings of two and four they turned and turned until they all stopped at once [68, s.244].He ate and drank, as from an observatory or watchtower [68,17].*

Keçmiş qeyri-müəyyən zamanda sual *do* köməkçi feilinin keçmiş zaman forması olan “*did*” vasitəsilə düzəlir. *Did* bütün şəxslər üzrə eyni qalır və mübtədadan önə keçir. Bu zamanın inkar forması isə *did* köməkçi feili və *not* inkar ədatının köməyilə yaranır: *Did she say that to me? [67, s.12] Did you hear her, Eliza and Georgiana?[67, s.12] She did not exist. [67,s.419]*

Sual-inkar formasında isə *did* mübtədadan önə keçir və mübtədadan sonra *not* hissəciyi artırılır: *Did you not know he was called Rochester?[67,s.152]* Qeyri-rəsmi üslubda, şifahi nitqdə bu forma *didn` t* şəklində mübtədadan öndə işləyə bilər: *Didn` t you know?*

Bu zaman forması keçmişdə ardıcıl icra olunan və adi hal almış hərəkətləri ifadə etməyə xidmət edir. Keçmiş zamanın qeyri-müəyyən forması (The Past Indefinite Tense Form) Azərbaycan dilinə müxtəlif formalarda tərcümə oluna bilər. Keçmiş zamanın qeyri-müəyyən formasının Azərbaycan türkcəsindəki qarşılığı onun hər dəfə ifadə etdiyi hərəkətin növündən asılı olur deyən O.İ.Musayev bu hərəkət növlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırır:

1. Keçmiş zamanın qeyri-müəyyən forması keçmişdə icra olunmuş, baş vermiş hərəkətləri bildirirsə, o halda bu zaman forması dilimizə şühudi keçmiş zaman formasına uyğun gəlir.
2. Keçmiş zamanın qeyri-müəyyən forması keçmişdə təkrarən baş vermiş hərəkətləri ifadə edərkən Azərbaycan türkcəsində müzarelili keçmişə uyğun gəlir [28, s.150].

Birinci hərəkət növünə uyğun olaraq *I talked to him during supper* [67, s.666] cümləsinə nəzər yetirək. Burada keçmişdə müəyyən bir vaxtda - şam yeməyi zamanı (*during supper*) icra olunmuş hərəkət ifadə olunmuşdur. Buna görə də, əsas feil (*talked*) Azərbaycan dilinə şühudi keçmiş zaman formasında tərcümə olunur: *Mən şam yeməyi ərzində onunla danışdım.*

Almost every day I asked Mrs. Fairfax [67, s.376] cümləsi isə ikinci hərəkət növünə uyğundur. Qeyd edilən nümunədə əsas feil (*asked*) keçmişdə təkrar-təkrar baş verən hərəkəti ifadə etdiyi üçün dilimizə müzarelili, yəni qeyri-qəti gələcək zaman və keçmiş zaman mənası yaradan *idi* hissəciyi formasında tərcümə olunur: *Demək olar ki, mən hər gün xanım Feyrfaksdan soruşardım.*

İngilis dilində keçmiş qeyri-müəyyən zamanın ifadə etdiyi məna çaları Azərbaycan dilində şühudi keçmiş zaman (-dı⁴) şəklində özünü göstərir: *Ağababa ona görə belə hirsli danışdı ki, qanı qaraydı* [65, s.102].

Keçmiş zamanın davamedici forması (The Past Continuous Tense Form) to be köməkçi feilinin *was, were* keçmiş zaman forması indiki zaman feili sifəti (Participle I) vasitəsilə düzəlir: *At that hour most of the others were sewing likewise. [67, s.79] f I were writing my thoughts in a diary [67, s.207]*

Şəxslər üzrə *was, were* aşağıdakı formada dəyişir:

	Tək	Cəm
I şəxs	<i>I was writing</i>	<i>We were writing</i>
II şəxs	<i>You were writing</i>	<i>You were writing</i>
III şəxs	<i>He / She was writing</i>	<i>They were writing</i>

Sual formasını düzəltmək üçün isə *was, were* mübtədadan əvvələ keçirilir: *Were you going there now? [68, s.167] Were you travelling alone, Mr. Lorry, or with any companion?[68, s.61]*

Keçmiş zamanın davamedici formasının inkarı *was, were* formaları və *not* inkar ədatının köməyi ilə düzəldilir: *It wasn't ending it, I suppose? [68, s.83] I was not dreaming, I said [68, s.262]*

Bu zaman formasının sual-inkarı tam şəkildə *to be*-nin keçmiş zaman formaları mübtədadan qabağa keçməklə və mübtədadan sonra isə *not* inkar ədatı əlavə etməklə düzəlir. Qısa formasında *to be*-nin keçmiş zaman formaları *not* inkar ədatı ilə birlikdə müvafiq şəxslər üzrə mübtədadan əvvələ keçir:

Tam şəkli: *Was I not writing? Were you not writing?*

Qısa şəkli: *Wasn't I writing? Weren't you writing?*

Keçmiş zamanın davamedici forması müxtəlif situasiyalarda işlədilərək müəyyən bir müddəti ifadə edir. Bunlar, əsasən aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Keçmişdə konkret bir zamanda baş verən hərəkətləri ifadə edir: *I was returning from France a few days afterwards. [68, s.61] One cloudy moonlight night, in the third week of December (I think the twenty-second of the month) in the year 1757, I was walking on a retired part of the quay by the Seine for the refreshment of the frosty air. [68, s.280]*

Keçmiş zamanın davamedici forması dəqiq vaxt bildirdikdə *feilin keçmiş qeyri-müəyyən zaman forması* ilə ifadə edilən hərəkətlərlə də işlənir: *"I was saying to madame, with whom I had the pleasure of chatting when you entered, that they tell me there is—and no wonder!—much sympathy and anger in Saint Antoine, touching the unhappy fate of poor Gaspard." [68, s.159]*

2. Keçmiş zamanın davamedici forması *always, constantly, ever* zərflərindən biri ilə işləndikdə keçmişdə davamlı baş verən hərəkətləri bildirir: *You were always driving and riving and shouldering and passing, to that restless degree that I had no chance for my life but in rust and repose [68, s.78]*

Keçmiş zamanın bu forması Azərbaycan dilinə indiki zaman şəkilçisi (-ır⁴) + idi hissəciyi (-dı⁴) və ya *-maqda / -məkdə* şəklində tərcümə edilir: *I was not praying against you – Sənə qarşı dua etmirdim; I was praying for you – Sənin üçün dua edirdim [68, s.49]; I was speaking about our being friends – Dost olmağımız haqqında danışırıdım. [68, s.181]*

O.İ.Musayev keçmiş zamanın davamedici formasının Azərbaycan türkcəsinə feilin şühudi keçmiş zaman forması ilə tərcümə edildiyini yazır, lakin tərcümə zamanı feili şühudi keçmiş zamanda deyil, indiki zaman (-ır⁴) və feil şəkillərinin hekayəsi olan *idi* hissəciyinin şəkilçiləşmiş (-dı⁴) forması ilə birlikdə verir:

We were going on an excursion at that time yesterday – Biz dünən bu vaxt ekskursiyaya gedirdik.

They were working in the garden at that time last week – Onlar keçən həftə bu zaman bağda işləyirdilər [28, s.166].

Keçmiş zamanın davamedici forması Azərbaycan dilində -ır⁴ indiki zaman forması və *idi* hissəciyinin şəkilçiləşmiş forması ilə ifadə olunur. Bu halda indiki zaman şəkilçisi ilə ifadə olunmuş hərəkətin məzmununda keçmiş zaman məna çaları olur ki, bu da *idi* hissəciyi sayəsində reallaşır: *Desin ki, yoldaş prokuror, şikara çıxmışdım, ov axtarırıdım? [65, s.198].*

Keçmiş zamanın bitmiş forması (The Past Perfect Tense Form) to have köməkçi feilinin keçmiş zaman qeyri-müəyyən forması olan *had* və keçmiş zaman feili sifəti

(Participle II) ilə ifadə olunmuş əsas feillə ifadə olunur. *Had* köməkçi feil forması bütün şəxslər üzrə eynidir: “*I had read Goldsmith’s History of Rome, and had formed my opinion of Nero, Caligula.. Also I had drawn parallels in silence*” [67, s.12]. *We had heard no step on that grass-grown track* [67, s.552]. *We had never known each other* [67, s.260].

Feilin keçmiş zamanının bitmiş formasında sual şəkli *had* köməkçi feili mübtədadan önə keçir, inkarda isə *had* köməkçi feilindən sonra *not* inkar ədatı artırılır: *Had they conferred together?* [68, s.62] *Madame Defarge had not moved from the spot* [68, s.322]

Bu zaman formasında sual-inkar şəklini düzəltmək üçün köməkçi feil mübtədadan önə keçir, *not* inkar ədatı isə mübtədadan sonra artırılır: *Had you not read?*

Qısa şəkildə *had* köməkçi feili təsdiq, inkar və sual-inkarda aşağıdakı formalarda işlənir:

Təsdiq	İnkar	Sual-inkar
<i>I’d read</i>	<i>I hadn’t read</i>	<i>Hadn’t I read?</i>

Yet, never, just, already zərfləri keçmiş zamanın bitmiş forması ilə işlənir. Bundan başqa, *hardly ... when, scarcely ... when, no sooner ... than* bağlayıcıları, əsasən, feilin bu zaman forması ilə işlədilir: *I had already hazarded* [67, s.603]. *He had just descended from the upper storey* [67, s.314]. *No sooner had I wiped one salt drop from my cheek than another followed* [67, s.67].

İngilis dilində keçmiş zamanın bitmiş formasının işlənmə məqamları isə bunlardır:

1. Keçmişdə konkret bir vaxtda qədər baş verib bitmiş hərəkəti bildirir: *They had stopped when the coach stopped, and they kept close company with it* [68. s.8].

2. Keçmişdə müəyyən bir vaxtda başlamış, danışıq vaxtına qədər davam etmiş və danışıq anında da davam edən hərəkəti bildirir. İngilis dilində bu hal Past Perfect Inclusive adlanır. Keçmiş zamanın bitmiş inkluziv formasında hərəkətin başlanğıc nöqtəsi *since*, davam etmə müddəti isə *for* sözünü ilə verilir: *He had never seen since his arrival at the Barrier [68, s.248]. He had only left her for a few minutes [68, s.299]*

Keçmiş zamanın bitmiş forması Azərbaycan dilinə nəqli keçmiş zaman şəkilçisi – *mış*⁴ və feilin mürəkkəb şəkillərinin hekayəsi olan *idi* hissəciyinin şəkilçiləşmiş (*-dt*⁴) forması şəklində tərcümə olunur: *You had bewitched my horse [68, s.186] – Sən mənim atımı sehirləmişdin.*

Bu zaman forması Azərbaycan dilinə tərcümə olunduğu kimi eyni formada işlənərək həmin mənanı ifadə edir: – *Bir dostum var orda, onun yanına getmişdim [65, s.250].*

Keçmiş zamanın davam edib bitmiş forması (The Past Continuous Tense Form)
to be feilinin bitmiş forması olan *had been* və indiki zaman feili sifəti (Participle I) ilə ifadə olunmuş əsas feil vasitəsi ilə düzəldilir. Burada da *had been* köməkçi feili şəxslər üzrə dəyişmir, eyni qalır:

Had köməkçi feili mübtədadan əvvəl keçirsə, keçmiş zamanın davam edib bitmiş formasının sual şəkli düzəlir: *Had I been dreaming? [67, s.307]*

İnkâr şəklində isə *had* köməkçi feilindən sonra *not* artırılır: *You had not been dreaming.*

Sual-inkâr şəklində *had* köməkçi feili mübtədadan əvvəl keçir və *not* inkâr ədatı mübtədə ilə *been* arasına artırılır: *Had you not been dreaming?*

Keçmiş zamanın davam edib bitmiş forması qısa şəkildə keçmiş zamanın bitmiş formasında olduğu kimi işlənir:

I had been writing – I'd been writing.

I had not been writing – I hadn't been writing.

Had I not been writing – Hadn't I been writing?

Keçmiş zamanın davamedib bitmiş formasının işlənmə hallarını iki cür qruplaşdırmaq olar:

1. Keçmiş zamanın davamedib bitmiş formasının inklusivi (The Past Perfect Continuous Inclusive);

2. Keçmiş zamanın davam edib bitmiş formasının eksklusivi (The Past Perfect Continuous Exclusive).

Bunlardan birinciyə keçmişdə müəyyən bir andan öncə başlayan, o ana qədər davam edən və həmin anda da davam edən hərəkəti bildirir. Bu zaman ya hərəkətin başlanğıc nöqtəsi (*since* sözü ilə), ya da bütün müddət (*for* sözü ilə) göstərilir. Dilimizə isə, indiki zaman (-ır⁴) və feil şəkillərinin hekayəsi olan idi hissəciyinin şəkilçiləşmiş (-dı⁴) forması şəklində tərcümə olunur.: *The children could not go to the forest because it had been raining since early morning [28, s.192] – Uşaqlar meşəyə gedə bilmədilər, çünki səhər erkəndən yağış yağırdı.*

Eksklusiv formaya isə keçmişdə müəyyən müddət ərzində baş verib davam etmiş və danışığ anında davam etməyən hərəkətlər daxildir və dilimizə nəqli keçmiş zaman şəkilçisi –miş⁴ və feilin mürəkkəb şəkillərinin hekayəsi olan *idi* hissəciyinin şəkilçiləşmiş (-dı⁴) forması şəklində tərcümə olunur: *He was angry, because his father had been scolding him. Əsəbi idi, çünki atası onu danlamışdı.*

Keçmiş zamanın davam edib bitmiş forması dilimizdə eksklusiv və inklusiv formaya əsasən müxtəlif formalarda ifadə oluna bilər. Əksər hallarda bu zaman forması

dilimizdə miş⁴ zaman şəkilçisi və idi hissəciyi vasitəsilə ifadə olunur: *Hətta qonşuları upravidom Kərim özü bir-iki dəfə işarə yurmuşdu ki, Məmmədağa nahaq subay gəzir* [65, s.14].

İngilis dilində feilin tərz kateqoriyasına uyğun olaraq gələcək zamanın da 4 forması mövcuddur:

1. *Gələcək zamanın qeyri-müəyyən forması (The Future Indefinite Tense Form);*
2. *Gələcək zamanın davamedici forması (The Future Continuous Tense Form) ;*
3. *Gələcək zamanın bitmiş forması (The Future Perfect Tense Form);*
4. *Gələcək zamanın davamedib bitmiş forması (The Future Perfect Continuous Tense Form) .*

Gələcək zamanın qeyri-müəyyən forması (The Future Indefinite Tense Form)
shall, will köməkçi feilləri və *to-suz* məsdərin köməyi ilə düzəlir. Birinci şəxsin təkində və cəmində *shall (I shall come; We shall come)*, digər şəxslərdə isə *will (You / He / She / They will come)* köməkçi feilindən istifadə olunur. Sualında isə *shall, will* mübtədadan önə keçir: *Will you wait for us a little, outside the door?* [68, s.150] *Shall we go home, my father?*[68, s.70]

Gələcək zamanın qeyri-müəyyən formasının inkarını düzəltmək üçün mübtədadan sonra müvafiq şəxslər üzrə *shall / will* köməkçi feilləri və *not* inkar ədatı artırılır: *You will not swear, Mr. Lorry* [68. s.60]. *We shall not see the triumph* [68, s.156]. Bu zamanın sual-inkar formasını düzəltmək üçün köməkçi feil mübtədadan əvvələ keçir və mübtədadan sonra *not* inkar ədatı artırılır: *Will she not depart as suddenly as she came?*[67, s.668]

İngilis dilində gələcək qeyri-müəyyən zamanın qısa inkar şəkli və qısa sual-inkar şəkli müvafiq şəxslər üzrə *shan`t*, *won`t* formasında ifadə olunur.

Feilin bu zaman forması daha çox *tomorrow, next week / month / year, in two days / weeks / months, one of these days* və s. zərfləri ilə işlənir.

Qeyd üçün deyək ki, ingilis dilində *to be going to + məsdər*, *to be about + məsdər*, *to be on the point + cerund* birləşmələri də gələcəkdə baş verəcək və ya icra ediləcək hərəkəti ifadə etməyə xidmət edirlər. “*To be going to + məsdər* forması danışıq üçün səciyyəvidirsə, *to be on the point + cerund* isə ədəbi dil üçün xarakteristdir” [49, s.87].

Bu köməkçi feillər (*shall, will*) dilimizə qəti gələcək zaman şəkilçisi olan *-acaq²* və qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçisi *-ar²* formasında tərcümə olunur və bu qeyri-müəyyən zaman forması gələcəkdə baş verəcək hərəkətləri ifadə etməyə xidmət edir: *I shall embrace the tenets of Rome (Mən Romanın prinsiplərini qəbul edəcəyəm)* [67, s.268]. *I will play for you (Sənin üçün ifa edəcəyəm və ya edərəm)* [67, s.272].

Müasir ingilis dilində *will* formasının *shall* formasını sıxışdırıb çıxardığı halları müşahidə olunur: *I will speak to Miss Temple and the teachers* [67, s.48].

Gələcək zamanın qeyri-müəyyən forması Azərbaycan dilində qəti və qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçiləri ilə ifadə olunur: *Onda mən gəlib bu sanatoriyaya baxacağam, yadıma düşəcəm ki, bir vaxt bu yerlərdə qum təpəsi vardı...* [65, s.45] *Əntiqə yerə apararam səni* [65, s.22].

Gələcək zamanın davamedici forması (The Future Continuous Tense Form) *be* köməkçi feilin gələcək qeyri-müəyyən forması – *shall be, will be* və indiki zaman feili sifəti (Participle I) ilə ifadə olunmuş əsas feil vasitəsilə düzəldilir. Şəxslər üzrə dəyişməsi gələcək zamanın qeyri-müəyyən forması ilə eynidir. Gələcək zamanın bu

formasının sualı *shall, will* köməkçi feilinin mübtədadan əvvələ keçməsi ilə düzəldilir:
Will you be coming? Shall we be coming?

İnkar şəklini düzəltmək üçün *shall/will* köməkçi feilindən sonra *not* artırılır: *I shall not be going; He will not be going.*

Gələcək zamanın davamedici formasının sual-inkar şəklini düzəltmək üçün köməkçi feilin birinci hissəsi *shall, will* mübtədadan qabağa keçir və *not* inkar ədatı isə mübtədadan sonra artırılır: *Shall we not be reading? Will they not be reading?*

Gələcək zamanının davamedici formasında köməkçi feilin qısa şəkildə işlənməsi aşağıdakı kimidir:

Təsdiq: *I shall be trying – I'll be trying;*

You will be trying – You'll be trying;

İnkar: *I shall not be trying – I shan't be trying; You will not be trying – You won't be trying;*

Sual-inkar: *Shall I not be trying? – Shan't I be trying?; Will you not be trying? – Won't you be trying?*

İngilis dilində gələcək zamanın davamedici forması aşağıdakı situasiyalarda işlənir:

1. Gələcəkdə müəyyən bir anda icra edilməkdə davam edəcək hərəkəti bildirmək üçün gələcək zamanın davamedici formasından istifadə olunur. Bu tip *cümlələrdə at two o'clock tomorrow, at that time tomorrow* kimi zərf birləşmələri də verilə bilər və ya dəqiq vaxt verilməsə, ümumi kontekstdən bunu anlamaq mümkün olur: *I will be meeting you at that time tomorrow. She will be sleeping after meal.*

2. Müasir ingilis dilində gələcəkdə baş verəcək bir hərəkəti bildirmək üçün gələcək zamanın davamedici forması onun qeyri-müəyyən formasının yerində işləyə bilər: *But my dear Ann Veronica, you will be getting into debt* [60, s.92].

Gələcək zamanın davamedici forması Azərbaycan dilinə qəti gələcək zaman kimi və ya *-maqda / -məkdə + olacaq* köməkçi feili vasitəsilə tərcümə edilir: *I shall be signing the document at that time tomorrow – Sabah bu vaxtı sənədi imzalamaqda olacağam (imzalayacağam).*

Gələcək zamanın davamedici forması Azərbaycan dilində gələcək zamanın qeyri-müəyyən forması kimi qəti gələcək zaman şəkilçisi vasitəsilə ifadə olunur. Fərq ondadır ki, davamedici formada konkret vaxt ifadə olunur və ya həmin vaxta işarə edilir. Yəni gələcək zamanın davamedici forması konkretlik, qeyri-müəyyən forması isə Azərbaycan dilində də qeyri-müəyyən gələcək zaman mənası ifadə edir: *Günü sabahdan attraksion məsələsini danışacaq idarədə* [65, s.11]. (davamedici forma) – *Mən getdim! – dedi. – Lazım olsa, gələcəyəm yenə!* (qeyri-müəyyən forma)

Gələcək zamanın bitmiş forması (The Future Perfect Tense Form) shall have / will have köməkçi feili və keçmiş zaman feili sifət (Participle II) forması vasitəsilə yaranır: *You will have heard of it* [67, s.528]. *We shall have helped it* [68, s.156]

Sual formasında köməkçi feilin birinci hissəsi (shall / will) mübtədadan qabağa keçir. İnkarda isə *shall / will* köməkçi feilindən sonra *not* inkar hissəciyi artırılır: *Will you have heard of it? You will not have heard of it.*

Sual-inkar forması işə aşağıdakı kimi düzəlidir:

Will she not have joined? Won't she have joined?

Shall I not have joined? Shan't I not have joined?

Gələcək zamanın bitmiş forması gələcəkdə konkret bir vaxta qədər baş verib bitəcək hərəkətləri bildirmək üçün istifadə edilir. Cümlədə isə *by that time next week/year, by the first of December, by two o'clock* zərf birləşmələri, *tomorrow, soon, then* zərfləri işlənir və Azərbaycan dilinə *-miş⁴ + olacaq* şəklində tərcümə olunur: *I live nearby, and I hope you will have reached soon too – Yaxınlıqda yaşayıram və ümid edirəm, sən də tez çatmış olacaqsan.* Bu zaman forması yuxarıdakı nümunələrdən də aydın olduğu kimi, dilimizdə *-miş⁴ + olacaq* morfoloji göstəricilərin köməyi ilə təzahür edir: *Sən bu məktubu oxuyanda mən artıq Bakıya çatmış olacağam.*

Gələcək zamanın davam edib bitəcək forması (The Future Perfect Continuous Tense form) *shall have been / will have been* köməkçi feili və indiki zaman feili sifət (Participle I) ilə ifadə olunmuş əsas feil vasitəsilə yaranır: *I shall have been shopping.*

Gələcək zamanın bu formasında sualı düzəltmək üçün *shall / will* mübtədadan qabağa keçir. İnkarda isə *shall / will*-dən sonra *not* inkar ədatı əlavə edilir: *I shall not have been working. He will not have been travelling.*

Sual-inkar forması isə aşağıdakı şəkildə düzəlir:

Shall we not have been reading? Shan` t we have been reading?

Will you not have been reading? Won` t you have been reading?

Gələcək zamanın davam edib bitəcək forması elə hərəkətin zamanını bildirir ki, bu hərəkət müəyyən vaxtdan öncə başlayacaq və həmin vaxta qədər davam etdikdən sonra bitəcəkdir. Azərbaycan dilinə bu zaman forması *miş⁴ + olacaq* şəklində tərcümə olunur: *We shall have been playing the spectacle for a year by the end December – Dekabrın sonuna qədər bir biz bu tamaşanı oynamış olacağıq.*

Gələcək zamanın davamedib bitmiş forması *mış⁴ + olacaq* strukturu ilə ifadə olunur və bu zaman mütləq şəkildə cümlə daxilində konkret vaxt göstərilməlidir: *Universiteti bitirənə qədər səni gözləmiş olacağam.*

İngilis dilində keçmişə nəzərən gələcək zaman feilin tərz kateqoriyasına uyğun olaraq aşağıdakı formalarda işlənir:

1. *Keçmişə nəzərən gələcək zamanın qeyri-müəyyən forması (The Future Indefinite in the Past Tense Form);*
2. *Keçmişə nəzərən gələcək zamanın davamedici forması (The Future Continuous in the Past Tense Form);*
3. *Keçmişə nəzərən gələcək zamanın bitmiş forması (The Future Perfect in the Past Tense Form);*
4. *Keçmişə nəzərən gələcək zamanın davam edib bitəcək forması (The Future Perfect Continuous in the Past Tense Form).*

Keçmişə nəzərən gələcək zamanın qeyri-müəyyən forması (The Future Indefinite in the Past Tense Form) *shall / will* köməkçi feillərinin müvafiq olaraq keçmiş zaman formaları olan *should / would* vasitəsilə və *to*-suz məsdərin köməyi ilə düzəldilir. I şəxsin təkində və cəmində *should*, digər şəxslərdə isə *would* köməkçi feilindən istifadə olunur: *I did not think I should tremble in this way when I saw him, or lose my voice or the power of motion in his presence [67, s.372] You said it was mademoiselle you would take to the moon? [67, s.408]*

Gələcək zamanın qeyri-müəyyən formasında olduğu kimi keçmişə nəzərən gələcək zamanın qeyri-müəyyən formasında da I şəxsin təkində və cəmində istifadə olunan köməkçi feil (*should*) müasir dövrdə digər şəxslərdə istifadə olunan *would* köməkçi feili ilə əvəzlənir: *If I were what I once was, I would try to make you care—but—a sightless block! [67, s.665]*

Keçmişə nəzərən gələcək zamanın qeyri-müəyyən formasının sualı köməkçi feilin (*should, would*) mübtədadan əvvələ keçməsi ilə düzəlir: *Should I talk? Would you read? Would he go? və s.* İnkâr forması isə mübtədadan sonra *should / would* köməkçi feili və *not* inkâr ədatı artırılaraq düzəlir: *We agreed that I would not present myself elsewhere until all was well [68, s.230].* Sual-inkâr formasını düzəltmək üçün burada da köməkçi feil mübtədadan önə keçir, *not* mübtədadan sonra işlənir və ya qısa formada hər ikisi mübtədadan əvvəldə gəlir: *Should I not talk? Shouldn't I talk?*

İngilis dilindən gətirdiyimiz nümunələrdən də aydın olur ki, feilin bu zamanı baş cümləsi keçmiş zamanda olan tabeli mürəkkəb cümlələrdə işlənərək keçmiş zamana istinadən gələcəkdə baş verəcək və ya icra ediləcək hərəkəti bildirir. Azərbaycan dilinə tərcümədə isə, mətnin kontekstinə uyğun olaraq qəti və qeyri-qəti gələcək zaman kimi tərcümə edilir: *I always said you would surpass them in learning [67, s.140] – Həmişə deyirdim ki, öyrənməkdə onlardan üstün olacaqsan; I knew that you would come to me – Bilirdim ki, mənim yanıma gələrsən.*

Keçmişə nəzərən gələcək zamanın qeyri-müəyyən forması Azərbaycan dilində qeyri-qəti gələcək zamanla ifadə olunur və mürəkkəb cümlənin komponentlərindən biri kimi çıxış edir: *Axı demişdim ki, səninçün bunu da edərəm.*

Keçmişə nəzərən gələcək zamanın davamedici forması (The Future Continuous in the Past Tense Form) *shall / will* köməkçi feilinin *should be / would be* forması və indiki zaman feili sifət (Participle I) vasitəsilə yaranır: *I sould be asking. He would be dating.*

Sual formasında *should / would* köməkçi feili mübtədadan önə keçir. İnkârda isə *should / would* köməkçi feilindən sonra *not* artırılır: *Should I be playing? I should not be playing.*

Keçmişə nəzərən gələcək zamanın davamedici formasının sual-inkarı gələcək zamanın davamedici formasında olduğu kimi eyni şəkildə düzəlir: *Would you not be laying?*

İngilis dilində keçmişə nəzərən gələcək zamanın davamedici forması keçmişə istinadən gələcəkdə konkret vaxtda davam edəcək olan hərəkətləri bildirir və Azərbaycan dilinə qəti gələcək zaman kimi, ya da *-maqda / -məkdə + ol* köməkçi feili şəklində tərcümə olunur: *Anna thought that John would be travelling on the eve of the New Year to the village and she planned to go him – Anna fikirləşdi ki, Yeni il ərəfəsində Con kəndə səyahət edəcək və onunla getməyi planladı.*

Azərbaycan dilində keçmişə nəzərən gələcək zamanın davamedici forması keçmişlə bağlı olub gələcəkdə müəyyən bir vaxtı ifadə etmək üçün istifadə olunur. Bu zaman, əsasən, qəti gələcək zaman formasından istifadə olunur: *Fikirləşdi ki, Vasili Kuzmiç kimsəsiz yazıq bir adamdı, on min dolları o nə edəcək?* [65, s.180].

Keçmişə nəzərən gələcək zamanın bitmiş forması (The Future Perfect in the Past Tense Form) *should have / would have* köməkçi feili və keçmiş zaman feili sifəti ilə (Participle II) ifadə olunmuş əsas feil vasitəsilə düzəlir. Bu zaman forması keçmiş nöqtəyi-nəzərdən gələcəkdə müəyyən bir vaxta qədər baş verib bitəcək hərəkəti bildirir: *Students said that they would have finished the exercises by the time the teacher came back – Tələbələr dedilər ki, müəllimi geri dönənə qədər məşqləri bitirmiş olacaqlar.*

Sual formasını düzəltmək üçün *should / would* mübtədadan əvvəllə keçirsə, inkarını düzəltmək üçün isə *should / would* köməkçi feilindən sonra *not* inkar hissəciyi artırılır:

Gələcək zamanın sual-inkar forması tam və qısa şəkildə müvafiq olaraq aşağıdakı kimi düzəlir:

Should I not have worked? Shouldn't I have worked?

Would you not have worked? Wouldn't I have worked?

Keçmişə nəzərən gələcək zamanın bitmiş forması dilimizə *-miş⁴ + olacaq* şəklində tərcümə olunur: *She should have lived to a good old age* [67, s.266] – *O, yaxşı bir yaşa qədər yaşamış olacaq.* Həmçinin bu zaman formasının ifadə etdiyi məna Azərbaycan dilində eynilə tərcümə olunduğu kimi ifadə olunur: *Kamil yaxşı bir iş tapana qədər mənim evimdə qalmış olacaq.*

Keçmişə nəzərən gələcək zamanın davam edib bitəcək forması (The Future Perfect Continuous in the Past Tense Form) shall have been / will have been köməkçi feili və indiki zamanın feili sifət forması ilə ifadə olunmuş əsas feil vasitəsilə düzəldilir və Azərbaycan dilinə *–miş⁴ +olacaq* şəklində tərcümə edilir: *I shall have been cleaning home when my kids come– Uşaqlarım gələndə mən evi təmizləmiş olacağam.*

Bu zaman forması müəyyən bir vaxtdan öncə başlamış və həmin o vaxta qədər davam edərək bitmiş olacaq hərəkətləri bildirmək üçün istifadə olunur. Bu zamanın formasının sualını düzəltmək üçün *shall / will* mübtədadan önə keçir, inkarında isə *shall / will* köməkçi feilindən sonra not inkar hissəciyi artırılır: *Shall I have been reading? I shall not have been reading.*

Keçmişə nəzərən gələcək zamanın davam edib bitəcək formasının sual-inkarı isə aşağıdakı kimi düzəlir: *Shall we not have been reading? Shan't we have been working?*

2.2. Müasir Azərbaycan dilində feilin zaman kateqoriyası və

onun ingilis dilində qarşılığı

Azərbaycan dilində zaman formaları rəngarəng vasitələrlə – leksik, morfoloji, sintaktik vasitələrlə ifadə olunur. Dilimizdə spesifik məna daşıyan hər bir zamanın ifadəsi üçün sabit kateqorial göstərici vardır. Azərbaycan dilində 3 zaman özünü göstərir: keçmiş, indiki və gələcək zaman.

Keçmiş zaman şəkilçiləri vasitəsilə nitq anına görə keçmişdə baş vermiş iş, hal və hərəkət ifadə olunur. M.Hüseynzadə yazır ki, keçmiş zaman keçmişdə icra olunmuş və ya olunmamış bir iş haqqında indiki xəbər verilən zamandır [18, s.192].

Ə.Rəcəbli keçmiş zamanın səciyyəvi xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən göstərir ki, keçmiş zamanın ən incə məna çalarlıqlarını ifadə edə bilmək baxımından türk dilləri ən zəngin dillərdən biridir [34, s.264]. Bu barədə İslam Vəliyev “Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində keçmiş zamanın ifadə formaları” adlı monoqrafiyasında da geniş bəhs etmişdir. Belə ki, burada keçmiş zaman formalarının inkişaf mərhələləri izlənilmiş, onların şəkil və məna baxımından dəyişməsi, işlənmə tezliyi, əhatə dairəsi və s. kimi məsələlər tədqiq edilmişdir.

Dilimizdə istər tarixən, istərsə də müasir dövrdə keçmiş zaman anlayışı müxtəlif strukturaya malik üç qrammatik forma ilə -d⁴, -ib⁴, -miş⁴ reallaşır. Fonetik tərkib və qrammatik məna ilə fərqlənən həmin formaları ümumi bir cəhət birləşdirir. Formanın hər üçü qoşulduğu feillə ifadə olunmuş hərəkəti zaman etibarilə keçmişə bağlayır. Həm də bu ümumilik, oxşarlıq qrammatik formaların əlavə deyil, əsas mənası arasında özünü göstərir.

Şühudi (-d⁴) zaman forması keçmişə aid iş, hal və hərəkətin icrasının və ya icra olunmamasının qətiliyini bildirir. Şühudi keçmiş zaman şəkilçisinin köməyi ilə qətiyyət anlayışının yaranmasına nümunələr əsasında nəzər yetirək:

Amma axşamçağı birdən-birə külək dayandı və ağcaqanad yenə yamanca baş qaldırdı; [65, s.6] Həmişəki kimi onluğu vurdu, sonra özü də təəccüb etdiyi bir biganəliklə məhəccəri aşıb kəlbətini götürdü və saçaqlı dəmir gülləni rezindən dartıb çıxartdı: sonra yenə məhəccəri keçib furqonun qapısına yaxınlaşdı, kəndin işıqlarına baxdı. [65, s.8] Milisioner Səfər papağını başına qoyub furqonun qapısından çölə boylandı və bu dəfə lap açıq-aşkar qanı qaraldı. [65, s.14]

Nəqli keçmiş zaman isə şühudi keçmiş zamandan fərqli olaraq işin, hal və hərəkətin icrasının qeyri-qəti ifadə formasından ibarətdir. Ancaq nəqli keçmiş zamanın funksiyası ilə əlaqədar söylənilən fikirlərdən məlum olur ki, tədqiqatçılar bu zaman formasının məna xüsusiyyəti barədə yekdil fikrə malik deyildirlər.

A.Axundov nəqli keçmiş zamandan danışarkən yazır: “Nəqli keçmiş Azərbaycan dilində iki cür: -miş, -miş, -muş, -müş, habelə -ib, -ib, -ub, -üb şəkilçiləri ilə düzəlir. Başqa sözlə, Azərbaycan dilində eyni məna – nəqli keçmiş zaman mənası qrammatik cəhətdən iki yolla əmələ gətirilir”. [2, s.59] Əlavə olaraq qeyd edir ki, nəqli keçmiş barədə söylənilən fikirlər hələ öz həllini tapmamışdır.

Nəqli keçmiş zamana aid nümunələrə nəzər salaq: *Gün onun üz-gözünü qapqara qaraltmışdı, başının papaq altında qalan hissəsi isə ağappaq idi, elə bil, ağ kasanı çevirib qoymuşdular başına. [65, s.9] Məmmədağa bu barədə heç fikirləşməmişdi də, yəni günorta damın üstünə çıxıb gördükləri və eşitdikləri ona elə təsir eləmişdi ki, Məmmədağanın acığı özünə tutmuşdu, həm də yaman acığı tutmuşdu; amma indi Mirzoppanı qorxu götürmüşdü ki, birdən ürəyinin bu təmizliyini, bu açıqlığını məhəllənin başqa uşaqları da bilər – Mirzoppa yenə həmişəki Mirzoppa olmuşdu. [65, s.21] Allah, nə üçün mənə hər bir şeydən məhrum edib, quru sümüklərimi saxlayıbsan? [64, s.55] Çünki siz mənim azad olmağıma çox çalışıbsınız. [64, s.33]*

M.Hüseynzadə nəqli keçmiş zaman formasına məxsus mənanı belə xarakterizə edir: “Nəqli keçmiş əvvəlcə (keçmişdə) icra olunmuş bir iş haqqında indi (xəbər verilən zaman) şahidlik vermədən, işin icrasına bilavasitə müşahidəçi olmadan, yalnız işin icrasının nəticəsini bildirən zaman arasındakı vaxtdır. Bu zamana görə əvvəlcə bir iş icra olunur, sonra isə onun nəticəsi başqasına şahidlik yolu ilə deyil, nəql yolu ilə xəbər verilir. Çünki xəbər verilən işin icrasında xəbər verənin bilavasitə iştirakı olmur. Xəbər verən onsuz icra olunan işin yalnız nəticəsini bildirir [18, s.192].

A.Axundov isə belə bir izahla qismən razı olduğunu bildirərək yazır ki, bunu tam bir izah kimi qəbul etmək olmaz. Çünki danışan bəzən ikinci şəxsə özünün elə hərəkətləri haqqında xəbər verir ki, bu hərəkətin icrasında onların hər ikisi iştirak edir. Məsələn mən söhbət etdiyim adamla birlikdə gördüyüm iş haqqında onunla danışır və keçmişdə icra olunmuş həmin işi xatırlayıram [2, s.58]. Misal üçün, *Biz səninlə birgə illər uzununu çoxlu ölkələr gəzmiş, kitablar oxumuş, həyatdan zövq almışıq, amma nə edək ki, artıq vaxt-vədə yetişib, mənim bu həyatdakı misiyam tamanlanmaq üzrədir*. Nümunədən aydın olur ki, danışan I şəxslə birlikdə II şəxs də prosesdə iştirak edib və hazırda nəticəsini xatırlayırlar.

Y.Seyidov keçmiş zaman formalarından bəhs edərkən, zamanların mənə xüsusiyyətlərini onların termin adlarının mənalarını izah edərək göstərir: “Şühudi və nəqli keçmiş zamanların adları onların məzmununa münasibətlə əlaqədardır. “Şühud” ərəbcə “şahid” sözünün cəmidir, “şühidi” isə “şühud” ismindən düzələn sifətdir. Bu adla təqdimatın mənası o deməkdir ki, danışan özünün şahidliyi olmadan baş verən və ya başlanan hərəkətin davam edib gəldiyini bildirir, elə bil ki, hərəkət baş verib, sonra dinamiklik dayanıb, sükunət başlayıb davam edir. Ona görə keçmiş zamana bəzən nəticəli keçmiş də deyirlər [38, s.338-339].

Şühudi keçmiş zamanla bağlı yuxarıda qeyd etdiyimiz fikirlərdən də aydın olur ki, bu mövzu ilə əlaqədar araşdırmalar aparıldıqda terminlərin mənə cəhəti nəzərdə tutulmuşdur və söylənilən fikirlər də bu istiqamətdə olmuşdur. Lakin Ç.Hüseynzadə qeyd edir ki, hər bir sahə terminologiyasında olduğu kimi, dilçilikdə də hadisə və proseslərin izahında termin adına istinad edilməsi özünü həmişə doğrultmaya bilər. Konkret olaraq, şühudi və nəqli keçmişdən söhbət gədirsə, onların fərqləndirilməsində hər birinə məxsus qrammatik funksiyanın və normativlik xarakterinin əsas götürülməsinə ehtiyac vardır. [17, s.184]

Z.Budaqova da –ib⁴ şəkilçisi ilə əmələ gətirilən nəqli keçmiş zamanın ikinci forması adlandırır və belə izahat verir: “Nəqli keçmişin ikinci forması da nəqli keçmişin

birinci forması kimi, keçmişdə icra olunmuş işin söz söylənən vaxtda nəticəsini bildirir” [4, s.187].

R.Rüstəmov Azərbaycan dilində keçmiş zamana dair Z.Budaqova və A.Axundovun fikirləri ilə tamamilə razılaşıaraq qeyd edir ki, feilə istər –mı⁴, istərsə də –ib⁴ şəkilçisinin qoşulması ilə düzələn nəqli keçmiş mənaca heç bir fərqi malik deyildir [36, s.237].

Bu kiçik xülasədən də göründüyü kimi, dilçiliyimizdə -ib və -mı⁴ formalarına eyni mənalı şəkilçilər kimi baxılır.

Həmçinin Azərbaycan dilində keçmiş zaman fonunda mövcud olan qrammatik zaman formalarının şəkilçisi olaraq –acaqı (acaqmı⁴), -ardı (armı⁴), -maq üzrəydi (maq üzrəymi⁴), -ırdı (ırmı⁴), -maqdaydı (maqdaymı⁴), -mı⁴şdı (mı⁴şdı) göstərilir [14, s.42].

İndiki zaman keçmiş və gələcək zaman formalarının ifadə etdiyi məzmunun müəyyənləşməsində çıxış nöqtəsi, meyar rolunu oynayır və qrammatika kitablarında danışığ anına təsadüf edən zaman kəsiyi kimi qeyd olunur. Bu xüsusiyyət indiki zaman şəkilçisinin ifadə etdiyi zəngin mənə növlərindən yalnız biri və ən ümumisidir. Azərbaycan ədəbi dilində indiki zamanın əsas göstəricisi və forması *-ır, -ir, -ur, -ür* şəkilçisidir: *Mən səhərdən otağı süpürürəm. [63, s.11] Şadlığından ağlayır, görürsünüz, dinmir. [63, s.11] Məni səndən ayırmaq istəyirlər.[63, s.15] Ona görə səni içəri buraxmırlar. [63, s.15]*

İndiki zaman anlayışı, ümumiyyətlə, nisbi anlayışdır. Yəni indiki zamanın ifadə formasından asılı olmayaraq bu zaman forması ilə tək-cə hazırda baş verən iş, hal və hərəkətin icrasının bildirilməsi yeganə vasitə deyildir. İndiki zaman forması ilə ümumi zaman anlayışına daxil olan zaman çalarlıqları da ifadə edilə bilər.

Qeyd üçün deyək ki, Mayıl Əsgərov “Zaman formaları, adverbial fel formaları və onlar arasında funksional semantik əlaqələr” kitabında Azərbaycan dilində indiki zaman fonunda mövcud olan qrammatik zaman formalarından bəhs edərkən bu formaların

aşağıdakı şəkilçilərlə düzəldiyini qeyd edir: *-acaq, -ar, -maq üzrə, -ır, maqda, -dı, -mış.*
[14, s.42]

Azərbaycan dilində keçmiş zamanın formalarının ifadə etdiyi qrammatik zaman mənası ingilis dilində də müxtəlif şəkildə təzahür edir. Nümunələr əsasında baxaq. İlk olaraq, şüahi keçmiş zamanın ingilis dilində ifadəsindən danışsaq, deməliyik ki, bu zaman forması ingilis dilində keçmiş zamanın qeyri-müəyyən forması ilə ifadə olunur: *Did you say? [69, s.370]. You mean you sold it [69, s.787].*

Nəqli keçmiş zaman mənası isə ingilis dilində aşağıdakı formalarda ifadə olunur:

İndiki zamanın bitmiş forması – *I have seen some of them, others I've read [69, s.787].*

İndiki zamanın davam edib bitmiş forması – *“Well, if you have been looking into my record”, observed Cowperwood, with his own elusive smile, leaving the thought suspended [69, s.116].*

Keçmiş zamanın bitmiş forması – *You hadn't persuaded me, in a way [69, s.359].*

Keçmiş zamanın davam edib bitmiş forması – *He had been slumbering [69, s.512].*

İndiki zamanın əsas mənası danışmaq anına təsadüf edən hərəkəti ifadə etməkdir (aktual indiki zaman). Lakin indiki zamanın başqa bir əlavə məna variantı da vardır ki, danışmaq anında bilavasitə təsadüf etməyən hərəkəti (qeyri-aktual indiki zaman) bildirir. Bu məna variantında indiki zaman əlaməti ilə formalaşan feil təkrar olunan, obyektiv, ümumi zaman ifadə edir, hərəkət ümumi zamanla yanaşı, xüsusi modallıq çaları qazanır. Ümumi zaman ifadə edən, başqa sözlə, keçmiş və gələcək zaman formalarının mənasını əhatə edən, indiki zamanın bu variantı həmçinin danışmaq anını da ehtiva edir. Belə mətnlərdə işlənən xüsusi leksik vasitələr də (həmişə, hər gün, hər dəfə, illər uzununu və s.) qrammatik mənanın reallaşmasında müəyyən təsir edir:

Belə gündə həmişə adamın ovqatı xoş olur. [63, s.24] Yeddisi çıxanacan Nemət səhər-axşam hər gün gəlirdi. [63, s.31] Hər dəfə qaydaları əzbərləyirəm. [63, s.54]

Azərbaycan dilində indiki zaman qrammatik cəhətdən yalnız –ır⁴ şəkilçisinin köməyi ilə ifadə olunur. İngilis dilində isə indiki zamanın 4 forması (indi qeyri-müəyyən, indiki davam edici, indiki bitmiş, indiki davam edib bitmiş zamanlarına) işlənir. Lakin bunlardan yalnız ikisi (indiki qeyri-müəyyən və indiki davamedici zaman) Azərbaycan dilində ifadə olunan indiki zaman mənasına uyğun gəlir: *Our succes goes with the success of that, you know [69, s.283]. Steger is coming here [69, s.787].*

Gələcək zaman formasının əsas mənası danışmaq anından sonra baş verən, icra olunan hadisənin, hərəkətin zamanını ifadə etməkdir. Azərbaycan dilində gələcək zaman mənası bir sıra silsilə şəkilçilər vasitəsilə ifadə olunmuş, zaman keçdikcə dilin qrammatik sistemində təkmilləşmə, sabitləşmə prosesi ilə əlaqədar olaraq gələcək zaman mənasının qrammatik göstəricilərindən bir qismi arxaikləşərək qrammatik quruluşdan tamamilə çıxmış, başqa bir qismi yeni qrammatik məna qazanaraq konkretləşmiş və sabitləşmişdir. Müasir Azərbaycan dilində, eləcə də oğuz qrupuna daxil olan başqa türk dillərində gələcək zamanın sabitləşmiş qrammatik əlamətə malik olan iki növü vardır: qəti gələcək zaman, qeyri-qəti gələcək zaman.

Qəti-gələcək zaman (-acaq, -əcək) şəkilçisi qoşulmuş sözlə gələcək zaman barəsində verilən informasiya konkretlik və qətiyyət tələb etmədikdə üçüncü şəxsin təkində yalnız zaman şəkilçisinin özü işlənir. Bu zaman qeyd edilən şəkilçidən sonra şəxs bildirən əlamətin işlənməsinə ehtiyac duyulmur:

Sanatoriya tikəcəklər burda! [65, s.45] Dünyanın hər tərəfindən adamlar gələcək bura! [65, s.45] Dünyanın hər yerində məşhur olacaq Zuğulba! [65, s.45] Dünyanın hər yerində biləcəklər ki, Abşeronda, Xəzərin sahilində Zuğulba adında bir yer var! [65, s.45] Amma hayıf ki, onda day bu qum təpə olmayacaq... [65, s.45] Onda mən gəlib bu

sanatoriyaya baxacağam, yadıma düşəcək ki, bir vaxt bu yerlərdə qum təpəsi vardı... [65, s.45]

Əgər qəti-gələcək zaman qoşulmuş sözə konkretlik və qətiyyət anlayışı bildirmək lazım gəlsə, o zaman üçüncü şəxsin təkində zaman şəkilçisindən sonra təsdiqedicilik bildirən –dır (-dir, -dur, -dür) şəkilçisi qoşulur:

Mən əminəm ki, xilqəti-adəmdən bu vaxta qədər dünya belə gözəl görməyibdir, qiyamətin özünə qədər görməyəcəkdir.[65, s.78] Hər halda, bu xüsusda sizə el özü cavab verəcəkdir. [65, s.264]

Qeyri-qəti gələcək zaman (-ar, -ər) hal, hərəkət və işin icrasının qeyri-müəyyən gələcəkdə baş verməsini göstərir: *Ola bilməz! Heç vaxt inanmaram. [63, s.41] Sabah axşam sizə zəng vuraram, danışarıq. [63, s.130] Siz heç rəncidə olmayın, mən yazaram. [63, s.268] Bacılarımla gedib hər şeyi öz qaydasına salaram onlar gələnə... [63, s.306]*

Qəti gələcək zamanda işin gələcəkdə icrası barədə hökm verilsə, qeyri-qəti gələcəkdə belə bir hökm mövcud deyildir. Ona görə də şifahi nitqdə bu zaman forması özünün emosional ifadə tərzilə qəti gələcək zamandan fərqlənir. Qeyri-qəti gələcək zamanın qazandığı bu keyfiyyətdən, xüsusilə bədii obrazlılıq yaradılması məqamında istifadə olunur:

Vidadi xəstəyəm günlər sanaram,

Dərd əhliyəm qəm hərfini qanaram,

Qəriblikdə yada düşər yanaram:

Aşna, yoldaş, yar, müsahib, ellər hey. [66, s.18]

Gələcək zamanın növlərinə verilmiş bu ad nə qədər şərti xarakter daşısa da, formaların qrammatik mahiyyətini, əsas mənasını düzgün səciyyələndirir. Belə ki, obyektiv zaman anlayışı etibarilə fərqlənməyən gələcək zaman formaları qətilik, yəqinlik

və ehtimallıq, mütləqlik və nisbilik çaları ilə bir-birindən fərqlənir və nitq prosesində fərdi funksiya daşıyır. Gələcək zaman anlayışını keçmiş və indiki zaman anlayışlarından fərqləndirən əsas xüsusiyyət, onun nikbinliyidir. Gələcəkdə icra olunması nəzərdə tutulan hərəkətin müstəqil icrası haqqında əvvəlcədən qəti söz demək olmur. Gələcəkdə baş verəcək hadisə, hərəkət obyektiv və subyektiv amillərin təsirindən asılıdır. Keçmiş və indiki zaman məzmununda isə belə nisbilik yoxdur. Çünki bunlardan biri artıq icra olunmuş, başlanmış və bitmiş hərəkətin zamanı, o biri isə məlumat verilən anda icra olunan, baş verən hərəkətin, hadisənin zamanıdır. Misal üçün baxaq, *“Lüter və Qalvin kimi din islahatçıları olmuş, yeni din uyduran olmamışdır”* və *“Mən bəhailiyi qəbul edənlərə diqqət etdim”* cümlələrində baş vermiş və bitmiş hadisə haqqında məlumat verilir. *“Arxayın olunuz, səs olmayacaq, ora yemək otağıdır”* cümləsində isə qətilik yoxdur, bir qədər nisbi xarakter daşıyır, yəni səs ola da bilər, olmaya da bilər. Bu, danışanın iradəsində deyildir. *“Xəfif qaranlıq yavaş-yavaş çökərək, ətrafı doldurur”* cümləsində hazırda baş verən, danışan anda davam edən hərəkət haqqında məlumat verilir. [27, s.61]

Əlavə olaraq, M.Əsgərov tərəfindən Azərbaycan dilində -maq üzrə olacaq, -mağda olacaq, -mış olacaq şəkilçiləri gələcək zaman fonunda mövcud olan qrammatik zaman formalarının şəkilçisi kimi qeyd edilir. [14, s.48]

Azərbaycan dilçiliyində ənənəvi olaraq gələcək zamanı iki növə bölünməsinin əksinə olaraq, Səlim Cəfərov onun ifadə vasitələrini daha geniş qrupda təsnif edir. O yazır: *“Feilin -ası/-əsi/, -a/-ə, -mali/-məli, -sa/-sə şəkilçiləri ilə düzələn formaları Azərbaycan dilində, əsasən, gələcək zaman əmələ gətirir və bu şəkilçilər gələcək zaman kateqoriyasına mənsub şəkilçilərdən başqa bir şey deyildir”*. [6, s.21]

Dildə mövcud olan bütün qrammatik formaların iki tip mənası olur: Əsas və əlavə mənə. Əsas mənə qrammatik formanın mahiyyətini təşkil edir, onu eyni və yaxud müxtəlif kateqoriya formalarından fərqləndirir, formanın fərqləndirici əlamətlərini özündə əks

etdirir, dilin qrammatik sistemində onun yerini müəyyənləşdirir. Qrammatik formanın əlavə mənası isə, əslində əsas mənanın variantı olub, ondan fərqlənir və kontekstdə, xüsusi situasiyada reallaşır. Təsadüfi deyildir ki, dilçilikdə formanın əsas mənası invarinat, əlavə mənası variant adlanır. Qrammatik formanın əsas mənası kontekstdən asılı olmadan reallaşır və dilin paradiqmatik tərəfinə aiddir. Əlavə məna isə əksinə, kontekstdə, xüsusi şəraitdə formalaşdığı üçün dilin sintaqmatik planına mənsubdur. Yuxarıda qeyd etdiyimiz formalara da (*-ası/-əsi/, -a/-ə, -mali/-məli, -sa/-sə*) bu cəhətdən yanaşmaq lazımdır. Bizcə, bu formaların əsas qrammatik mənası müəyyən hərəkətin icrasına lazımlıq, vaciblik, arzu və şərt məzmunu verməkdir. Bunlar formanın canı, qabarıq ifadə olunan mənasıdır. Feilin şəkil formalarının gələcək zaman mənasını ifadə etməsinə gəlincə, bunu inkar etmək olmaz. Lakin bu semantika formalara xas olan əlavə, ikinci dərəcəli xassədir və gələcək zaman anlayışı ilə feil şəkilçilərinin ümumi oxşarlığı, məntiqi uyğunluğu ilə əlaqədardır.

Gələcək zamanın qəti və qeyri-qəti formaları ingilis dilində kontekstə uyğun olaraq əksər hallarda müxtəlif zaman formalarında eyni məna çaları ilə ifadə olunurlar:

Gələcək zamanın qeyri-müəyyən forması – *I don't suppose I shall want to dance very much [69, s.199].*

Gələcək zamanın davamedici forması – *The meal will be getting cold [69, s.592].*

Keçmişə nəzərən gələcək zaman forması – *How would I ever explain if I did marry you? [69, s.89].*

Keçmişə nəzərən gələcək zamanın davamedici forması – *I thought I sould be driving along the whole road.*

Azərbaycan dilində feilin zamanlarının sual və inkar forması eynidir. Sual formasının yaranması üçün xüsusi bir qrammatik göstəriciyə ehtiyac yoxdur. Sual

intonasiyası sual cümlələrinin yaranmasında əsas rola malikdir. Müvafiq zamanların sual cümlələrində işlənməsinə nümunələr əsasında baxaq:

Keçmiş zamanın sual formasında işlənməsi: *Görəsən, Zaur deyib? [63, s.42] Bəlkə bağın o biri tərəfini deyib?[63, s.62] Bəs elə bilirdin qaçıb qurtarmısan?[63, s.22] - Maşını çoxdan almısan?[63, s.66]*

İndiki zamanın sual formasında işlənməsi: *Xeyir ola, Məmməd Nəsir, yenə segah deyirsən? [63, s.55] beli bükülü olduğundanmı həmişə aşağı baxırdı?[63, s.56] Oho, sən çəkirsən? [63, s.66]*

Gələcək zamanın sual formasında işlənməsi : *Yəni doğrudan bir vaxt gələcək, bütün bunlar reallığa, doğruya çevriləcək? [63, s.30] Amma məgər on il bundan qabaq bu günümü danışsaydılar, inanardım?[63, s.30] Dedim: bəs, qəzeti görsən inanarsan?[63, s.46]*

Feilin zamanları inkarda işlənərkən –ma² şəkilçisi qəbul edirlər. Bu zaman kiçik orfoqrafik fərqləri nəzərə almasaq, deyə bilərik ki, bütün zamanlar inkar bildirərkən eyni formada çıxış edirlər.

Keçmiş zamanın inkar forması: *İndiyə qədər, gözümün ucuyla da olsa, kimsənin əlinə baxmamışam. [65, s.16] Mənim indiyə qədər dilimə haram çörək dəyməyib![s.16] Heç kimlə rastlaşmamışıq... [65, s.223] Küləyi görürsən, heç izi də qalmayıb. [65, s.61]*

İndiki zamanın inkar forması: *On altı yaşına çatmamış uşaqları buraxmırdılar. [63, s.31] İstəmirəm axşamadək çəkəsən... [65, s.327] Qoymayırsan dinc saxlayım başımı...[65, s.327]*

Gələcək zamanın inkar forması: *Burda sizinlə söhbətimiz baş tutmayacaq, Ziba xanım! [65, s.229] Bunun axırı yaxşı olmayacaq, general Portnyakin![65, s.328] Nə isə, aşıq deyib ki, ya bir başqası, hər halda, kimsə deyib ki, gün keçdi, il keçdi, cavan olmaram bir də mən. [65, s.79] Getməyəcəksən! – Qışqırdı. – Buraxmaram səni! [65, s.274]*

Azərbaycan dilində də zamanlar sual-inkar formasında işlənə bilər. Burada əsas göstərici $-ma^2$ inkarlıq bildirən şəkilçi və sual intonasiyasıdır. Nümunələr əsasında keçmiş, indiki, gələcək zamanın sual-inkar formasının işlənməsinə nəzər salaıq.

İndiki zamanın sual-inkar forması: *Sabahın xeyir, Nemət, işə getmirsən?*[63, s.24] *Yaxşı, de görüm, sən bədii ədəbiyyat tərcümə eləmirsən?* [63, s.26] - *Çoxdandır gözümə dəymirsən?*[63, s.55]

Keçmiş zamanın sual-inkar forması: *Necə olub bayaqdan bəri bunu görməyib?*[63, s.26] *Heç muzeydə olmamısan?* [63, s.399] *Olimpiyanı görməmişən?* [63, s.399]

Gələcək zamanın sual-inkar forması: *Nə pozulmayacaq?*[63, s.68] *Amma şəkil çəkdirmək olmaz?* [633, s.399]

Nümunələrdən də aydın olduğu kimi, $-ma^2$ inkarlıq şəkilçisi indiki və qeyri-qəti (müzare) gələcək zamana artırıldıqda *a* saiti düşür (danışmır, danışmaz). Bundan əlavə, bəzən qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçisi inkar şəkilçisi qəbul etdikdə şəkilçinin sonundakı *r* samiti *z* ilə əvəzlənir. Nəqli keçmiş zaman şəkilçisi $-mı\dot{s}^4$ isə II şəxsin təkində və cəmində $-mı^4$ formasında daha işləndiyini müşahidə edirik (danışmısan, danışmısınız).

2.3. Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində feilin zaman kateqoriyasının qarşılıqlı müqayisəli təhlili

Qrammatik cəhətdən müxtəlif sistemli dillər olan ingilis və Azərbaycan dillərində obyektiv zamanların ifadə forması da bir-birindən kəskin sürətdə fərqlənir. Hər iki dildə üç zaman var: indiki, keçmiş, gələcək. Bu dillərdə zamanın ifadəsində başlıca fərq keçmiş, indiki və gələcək zamanı əks etdirən zaman formalarının sayındadır. Əgər Azərbaycan dilində bunun üçün 5 forma mövcuddursa, ingilis dilində ümumilikdə 16 forma mövcuddur.

İngilis dilində zamanlar aşağıdakı qruplar üzrə bölünür:

1. Indefinite Tense Forms (Qeyri-müəyyən zaman formaları);
2. Continuos Tense Forms (Davamedici zaman formaları);
3. Perfect Tense Forms (Bitmiş zaman formaları);
4. Perfect Continuos Tense Forms (Bitmiş-davamedici zaman formaları).

Azərbaycan dilində yalnız iki zamanın iki növü vardır: keçmiş zaman (nəqli və şühudi), gələcək zaman (qəti və qeyri-qəti). Azərbaycan dilində zamanlar ingilis dilində olduğu kimi qruplara bölünür.

Buna görə də, ingilis dilində zamanların əksəriyyəti Azərbaycan dilindəki zamanlardan kəskin formada fərqlənir. Əlavə olaraq ingilis dilində keçmişə nəzərən gələcək zaman forması vardır ki, bu da Azərbaycan dilinin zaman sistemə bir qədər uzaq termin olsa da, semantik baxımdan Azərbaycan dilində gələcək zamanın qəti və qeyri-qəti növləri ilə səsləşir. “Keçmiş zaman formaları ingilis dilində, həmçinin Azərbaycan dilində həm mütləq, həm də nisbi mənaya malik ola bilər, yəni onlar həm danışığ anına aidiyyəti olan hərəkətləri, həm də digər bir hərəkətin icra anına aidiyyəti olan hərəkətləri ifadə edə bilər” [5, s.219].

İndiki zaman hər iki dildə məzmun etibarilə danışığ anı ilə bağlı olan və danışığ anı ilə bağlı olmayan indiki zaman deyə ayrılır. Lakin ingilis dilində bunlardan hər biri fərqli qrammatik formalarla ifadə olunur, Azərbaycan dilində isə indiki zamanın yalnız bir qrammatik göstəricisi vardır.

Zaman formalarının yaranmasında da xüsusi fərqlər diqqəti cəlb edir. Öncəki fəsillərdən də aydın olduğu kimi, Azərbaycan dilində bütün zaman formaları analitik yolla yaranır, hər birinin ayrılıqda morfoloji göstəricisi vardır. İngilis dilində isə, indiki qeyri-müəyyən və keçmiş qeyri-müəyyən zamanlar sintetik yolla yaranır və onların xüsusi morfoloji göstəricisi, demək olar ki, yoxdur. Digər zaman formaları isə analitik yolla yaranır. İngilis dilində sintetik forma analitik formalarla müqayisədə zəif inkişaf etmişdir.

Azərbaycan dilində indiki zamana uyğun gələn ingilis dilinin zaman formaları indiki qeyri-müəyyən və indiki davamedici zamandır. Dilimizdə keçmiş zamana isə ingilis dilində keçmiş qeyri-müəyyən, keçmiş bitmiş, keçmiş zamanın davam edib bitmiş, indiki bitmiş və indiki davam edib bitmiş zaman formaları uyğun gəlir. İngilis dilində gələcək zamanın qeyri-müəyyən forması ilə yanaşı, gələcək zamanın davamedici forması, keçmişə nəzərən gələcək zaman, keçmişə nəzərən gələcək zamanın davamedici forması Azərbaycan dilində gələcək zamanın qəti və qeyri-qəti gələcək zamanına uyğun gəlir. Qeyd edilən zaman formalarının hər iki dildə ifadəsinə və qarşılıqlarına nümunələr əsasında nəzər salaq.

İngilis dilində qeyri-müəyyən zaman formalarının Azərbaycan dilində qarşılığı.

İndiki zamanın qeyri-müəyyən forması Azərbaycan dilinə qarşılığından bəhs edərkən, O.İ.Musayev yazır ki, indiki zamanın qeyri-müəyyən forması Azərbaycan türkcəsinə bir qayda olaraq feilin indiki zaman forması ilə tərcümə edilir [28, s.146].

Below Big Brother comes the Inner Party [70, s.263] – Böyük Qardaşdan aşağıda Daxili Partiya gəlir.

Keçmiş zamanın qeyri-müəyyən formasının Azərbaycan dilinə qarşılığı bu zamanın ifadə etdiyi hərəkətin növündən asılıdır:

1. Keçmiş zamanın qeyri-müəyyən forması keçmişdə icra olunmuş, baş vermiş hərəkətləri bildirirsə, o halda bu zaman forması dilimizə şühudi keçmiş zaman formasına uyğun gəlir: *During this time rockets loaded [70, s.247] - Bu müddət ərzində raketlər yükləndi.* Birinci hərəkət növünə missal olaraq göstərdiyimiz nümunədə keçmişdə müəyyən bir vaxtda (during this time) icra olunmuş hərəkət ifadə olunmuşdur. Buna görə də, əsas feil (loaded) Azərbaycan dilinə şühudi keçmiş zaman formasında tərcümə olunur.

2.Keçmiş zamanın qeyri-müəyyən forması keçmişdə təkrarən baş vermiş hərəkətləri ifadə edərkən Azərbaycan dilinə müzareləli keçmişə uyğun gəlir [28, s.150]. *Winston, in addition to his regular work, spent long periods every day in going through back files of 'The Times' and altering and embellishing news items which were to be quoted in speeches [70, s.186]. - Uinston müntəzəm işinə əlavə olaraq hər gün uzun*

müddət “The Times”in fayllarını nəzərdən keçirmək və çıxışlarda sitat gətiriləcək xəbərləri dəyişdirmək və bəzəmək üçün vaxt sərf edərdi.

Nümunədə əsas feil (spent) keçmişdə təkrar-təkrar baş verən hərəkəti ifadə etdiyi üçün dilimizə müzareləli, yəni qeyri-qəti gələcək zaman və keçmiş zaman mənası yaradan idi hissəciyi formasında tərcümə olunur.

Gələcək zamanın qeyri-müəyyən forması Azərbaycan dilində qəti və qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçiləri ilə ifadə olunur: *Even the literature of the Party will change* [70, s.68] - *Partiyanın ədəbiyyatı belə dəyişəcək. One day he will disappear too* [70, s.68] – *Bir gün o da yox olar.*

Keçmiş nəzərən gələcək zamanın qeyri-müəyyən forması mətnin kontekstinə uyğun olaraq dilimizə qəti və qeyri-qəti gələcək zaman kimi tərcümə edilir: *In which case it would not listen to him* [70, s.11] – *Bu halda ona qulaq asmayacaq (asmaz).*

İngilis dilində davam edici formaların Azərbaycan dilində qarşılığı.

İndiki zamanın davamedici forması dilimizə indiki zaman və gələcək zaman kimi tərcümə olunur: *Big Brother is watching you* [70, s.5] – *Böyük Qardaş sizi izləyir. Even your hair is coming out in handfuls* [70, s.343]- *Hətta saçlarınız ovuc-ovuc töküləcəkdir.*

Keçmiş zamanın davam edici forması Azərbaycan dilinə indiki zaman şəkilçisi (-ır⁴) + idi hissəciyi (-dı⁴) və ya -*maqda* / -*məkdə* şəklində tərcümə edilir: *The girl with dark hair was coming towards them across the field* [70, s.39]- *Qara saçlı qız tarlanın o tayından onlara tərəf gəlirdi (gəlməkdə idi).*

Gələcək zamanın davamedici forması Azərbaycan dilinə qəti gələcək zaman kimi və ya -*maqda* / -*məkdə* + olacaq köməkçi feili vasitəsilə tərcümə edilir: *They will be doing the same work* [70, s.272] – *Onlar eyni işi görəcəklər.*

İngilis dilində keçmişə nəzərən gələcək zamanın davamedici forması Azərbaycan dilinə qəti gələcək zaman kimi, ya da -*maqda* / -*məkdə* + *ol* köməkçi feili şəklində tərcümə olunur: *They would be watching her night and day for symptoms of unorthodoxy* [70, s.31] – *Qeyri-adi simptomlarına görə onu gecə-gündüz izləməkdə olacaqlar.*

İngilis dilində bitmiş zaman formalarının Azərbaycan dilində qarşılığı.

İndiki zamanın bitmiş forması Azərbaycan dilinə iki formada tərcümə oluna bilər. Birincisi feilin nəqli keçmiş zaman formasıdır. Əgər hərəkət danışmaq anına qədər icra edilib bitmişdirsə, *You have seen what your body is like [70, s.344] - Bədəninizin necə olduğunu görmüsünüz* formasında tərcümə edilir. Əgər hərəkət keçmişdə müəyyən müddət ərzində başlamış və danışmaq anında da davam edirsə, indiki zamanın bitmiş forması Azərbaycan dilinə indiki zaman kimi tərcümə edilir: *You have known it for years, though you have fought against the knowledge. [70, s.310] – Elmə qarşı mübarizə aparmanız da, siz bunu illərdir, bilirsiniz.*

Keçmiş zamanın bitmiş forması Azərbaycan dilinə nəqli keçmiş zaman şəkilçisi – *miş*⁴ və feilin mürəkkəb şəkillərinin hekayəsi olan *idi* hissəciyinin şəkilçiləşmiş (*-di*⁴) forması şəklində tərcümə olunur: *He had set his features into the expression of quiet optimism [70, s.7] – Üz cizgilərinə səssiz bir nikbinlik ifadəsi yerləşdirmişdi.*

Gələcək zamanın bitmiş forması Azərbaycan dilinə *-miş*⁴ + *olacaq* şəklində tərcümə olunur: *The whole literature of the past will have been destroyed [70, s.68] - Keçmişin bütün ədəbiyyatı məhv olacaq.*

Keçmişə nəzərən gələcək zamanın bitmiş forması dilimizə *-miş*⁴ + *olacaq* şəklində tərcümə olunur: *They should have used force [70, s.266] – Onlar güc tətbiq etmiş olacaqdılar.*

İngilis dilində davam edib bitmiş formaların Azərbaycan dilində qarşılığı.

İndiki zamanın davam edib bitmiş forması Azərbaycan dilinə indiki zaman və nəqli keçmiş zaman forması kimi tərcümə edilir, məsələn: *A middle-aged woman have been sitting up with a little boy about three years old in her arms [70, s.181] - Orta yaşlı bir qadın qucağında təxminən üç yaşında kiçik bir oğlanla oturmuşdu (otururdu).*

Keçmiş zamanın davam edib bitmiş formasını Azərbaycan dilinə 2 cür tərcümə olunur. Birincisi, indiki zaman (-ır⁴) və feil şəkillərinin hekayəsi olan idi hissəciyinin şəkildə tərcümə olunur: *For weeks past he had been making ready for this moment [70, s.11] – Keçən həftələr o, bu an üçün hazırlaşır.* İkincisi isə, nəqli keçmiş zaman şəkildə –miş⁴ və feilin mürəkkəb şəkillərinin hekayəsi olan idi hissəciyinin şəkildə tərcümə olunur: *He had been playing table-tennis during this time [70, s.75]- Bu müddət ərzində stolüstü tennis oynamışdı.*

Gələcək zamanın davam edib bitəcək forması Azərbaycan dilinə *miş⁴ + olacaq* şəkildə tərcümə olunur: *I shall have been reading the book until the end of the day – Günün sonuna qədər kitabı oxumuş olacağam.*

Keçmişə nəzərən gələcək zamanın davam edib bitəcək forması Azərbaycan dilinə *–miş⁴ +olacaq* şəkildə tərcümə edilir: *I shall have been working for two hours when you come – Sən gələndə mən 2 saat kitab oxumuş olacağam.*

Azərbaycan dilində zamanın 5 növü işlənir və onların ingilis dilində müəyyən qarşılıqları vardır.

Azərbaycan dilində indiki zaman qrammatik cəhətdən yalnız –ır⁴ şəkilçisinin köməyi ilə ifadə olunur. İngilis dilində isə indiki zamanın 4 forması (indi qeyri-müəyyən, indiki davam edici, indiki bitmiş, indiki davam edib bitmiş zamanlarına) işlənir. Lakin bunlardan yalnız ikisi (indiki qeyri-müəyyən və indiki davamedici zaman) Azərbaycan dilində ifadə olunan indiki zaman mənasına uyğun gəlir: *Uğurların davamı gəlir – Success continues. İndi səni gözləyir - Now he is waiting for you.*

Azərbaycan dilində keçmiş zamanın ifadə etdiyi qrammatik zaman mənası ingilis dilində də müxtəlif formalarda təzahür edir. Şühudi keçmiş zamanın ingilis dilində keçmiş zamanın qeyri-müəyyən forması ilə ifadə olunur: *Onunla danışdın? – Did you talk to him?*

Nəqli keçmiş zaman ingilis dilində aşağıdakı formalarda ifadə olunur:

İndiki zamanın bitmiş forması – *I also have visited some museum - Mən də muzeylərin bəzilərində olmuşam.*

İndiki zamanın davam edib bitmiş forması – *Mən burada işləmişəm – I have been working here.*

Keçmiş zamanın bitmiş forması – *O məni xilas etmişdi – She had saved me.*

Keçmiş zamanın davam edib bitmiş forması – *Ötən müddət ərzində Leyla hər gün anası ilə mübahisə etmişdi – Laila had been argued with her mother every day for the past period.*

Gələcək zamanın qəti və qeyri-qəti formaları ingilis dilində müxtəlif zaman formaları ilə eyni mənə çalarında ifadə olunurlar:

Gələcək zamanın qeyri-müəyyən forması – *Bilmirəm, səyahət edəcəyəm, ya yox? – I don't know I will travel or not?*

Gələcək zamanın davamedici forması – *İndicə yanına gələcəyəm – I will be coming to you now.*

Keçmişə nəzərən gələcək zaman forması – *O, sizə kömək etməsəydi bunu necə izah edərdiniz (edəcəkdiniz)? – How would you explain if she didn't help you it?*

Keçmişə nəzərən gələcək zamanın davamedici forması – *Düşündüm ki, bütün il boyu imtahana hazırlaşmalı olacağam – I thought I should studying for the exam all year round.*

Zaman formalarının sual, inkar və sual-inkar formalarının yaranmasında da xüsusi fərqlər diqqəti cəlb edir. Ümumiyyətlə, deməliyik ki, Azərbaycan dilinin daxili qanunauyğunluqlarına əsasən sual formasının yaranmasında ən əsas göstərici sual intonasiyasıdır. Lakin bundan əlavə sual əvəzlilikləri, sual ədatları da sual cümlələrinin yaranmasında iştirak edə bilirlər. Zaman kateqoriyasının sual forması isə heç bir xüsusi morfoloji göstərici tələb etmir. Bu da o deməkdir ki, dilimizdə feilin zamanlarının sual

formasını sual intonasiyası vasitəsilə düzəlir. Cümlənin təsir gücünü artırmaq üçün bəzən şəkilçilənmiş –mi⁴ sual ədatından da istifadə olunur: *Bir güllə ilə iki dovşan vurmaq olarmı? [65, s.8] Qala rus toplarına dözəcəkmimi? [65, s.330] Təcili surətdə hazır atlılarımızı birləşdirib Sisianovu qovmağa razılıq verirsinizmi? [65, s.324]*

İngilis dilində zaman formalarının sualı hər zaman formasına uyğun olaraq müəyyən köməkçi feil vasitəsilə yaranır və burada köməkçi feil mübtədadan əvvəl keçir, söz sırası dəyişir: *I like this movie (Bu filmi bəyənim).* *Do I like this movie? (Mən bu filmi bəyənim?)*

Azərbaycan dilində feilin zaman formalarının inkarı –ma² şəkilçisi vasitəsilə düzəlir və zaman şəkilçilərindən əvvəl işlənir. İngilis dilində isə feilin zaman formalarının inkarı müvafiq köməkçi feil və *not* inkar ədatının köməyi ilə düzəlir. *He did not sleep / O yatmadı.*

İngilis dilində olduğu kimi Azərbaycan dilində də zaman formalarının sual-inkar şəklində işləndiyini müşahidə etmək mümkündür: *Will you not come? / Gəlməyəcəksən?*

Azərbaycan və ingilis dillərində feilin zaman kateqoriyasında müşahidə edilən fərqli xüsusiyyətlər onların fərqli morfoloji quruluşu ingilis dilinin flektiv, Azərbaycan dilinin isə aqlütinativ quruluşda olmasından irəli gəlir [31, s.18].

NƏTİCƏ

Dissertasiya işində müxtəlif sistemli ingilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında qrammatik zamanın ifadə formalarını müqayisəli təhlil ediblər. Aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir:

Dildə zaman anlayışı üç mənada (indiki, keçmiş, gələcək) ifadə olunur. Hərəkətin baş vermə anı ilə münasibəti zaman kateqoriyasını formalaşdırır. Hər bir dildə zaman müxtəlif morfoloji vasitələrlə ifadə olunur. Tədqiq etdiyimiz ingilis və Azərbaycan dillərində də zaman kateqoriyasının ifadə vasitələri bir-birindən kəskin şəkildə fərqlənir.

İngilis dilində indiki, keçmiş və gələcək zamanı ifadə etmək üçün 4 tərz və onun əsasında formalaşan 16 zaman forması vardır. Azərbaycan dilində isə zaman kateqoriyasının ifadəsi özünü 5 formada göstərir.

Azərbaycan dilində zaman formaları sintetik yolla düzəlir. Azərbaycan dilində hər bir zaman forması özlüyündə digər zaman anlayışlarını kontekstə uyğun olaraq ifadə edə bilir.

İngilis dilində indiki və keçmiş qeyri-müəyyən zaman formaları sintetik yolla, digər zaman formaları analitik yolla yaranır.

İndiki, keçmiş, gələcək zaman mənası ingilis və Azərbaycan dillərində danışıq anına uyğun olaraq formalaşır. Azərbaycan dilində zaman mənası feilin bütün qrammatik növlərində eyni morfoloji göstəricilərlə ifadə olunur. Lakin ingilis dilində zaman kateqoriyası feilin məlum və məchul növlərində fərqli formalarda müşahidə olunur.

Hər iki dildə zaman formalarının təsdiq forması ilə yanaşı sual, inkar formalarının ifadəsində də fərqlər müşahidə olunur. Azərbaycan dilində zaman kateqoriyası daxilində inkarlığın ifadə vasitəsi $-ma^2$ şəkilçisidir və feilin morfoloji göstəricisindən öncə işlədilir.

İngilis dilində isə zaman kateqoriyası daxilində inkarlıq *not* inkar ədatı vasitəsilə yaradılır və köməkçi feildən sonra işlədilir.

Sual forması ingilis dilində hər bir zaman üzrə müvafiq köməkçi feilin mübtədadan əvvələ keçməklə düzəlsə, Azərbaycan dilində bu, əsasən, sual intonasiyası ilə formalaşır.

İngilis dilində olan bütün zaman formalarının Azərbaycan dilində qarşılığı yoxdur. Onlardan bir neçəsi Azərbaycan dilinin zaman formalarına uyğun gəlir. Bunlar, əsasən, aşağıdakılardan ibarətdir:

Azərbaycan dilində indiki zamana uyğun gələn ingilis dilinin zaman formaları indiki qeyri-müəyyən və indiki davamedici zamandır. Dilimizdə keçmiş zamana isə ingilis dilində keçmiş qeyri-müəyyən, keçmiş bitmiş, keçmiş zamanın davam edib bitmiş, indiki bitmiş və indiki davam edib bitmiş zaman formaları uyğun gəlir. İngilis dilində gələcək zamanın qeyri-müəyyən forması ilə yanaşı, gələcək zamanın davamedici forması, keçmişə nəzərən gələcək zaman, keçmişə nəzərən gələcək zamanın davamedici forması Azərbaycan dilində gələcək zamanın qəti və qeyri-qəti gələcək zamanına uyğun gəlir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində:

1. Abdullayeva M.Ə. Mətn komponentləri arasında zaman əlaqəsi. // Emi iş (humanitar elmlər üzrə aylıq beynəlxalq elmi jurnal) 2019, №1(2), 30-34 s.
2. Axundov A.A. Feilin zamanları. Bakı, Qismət, 1961, 140s.
3. Alməmmədova S. İngilis dilində zamanlar sistemi. Bakı, Elm və təhsil, 2013, 113 s.
4. Budaqova Z. Feil. Azərbaycan dilinin qrammatikası. I hissə. Bakı., Elm, 1961, 187s.
5. Cahangirov F.F. İngilis dilində perfect zamanlar sistemi və onun Azərbaycan dilində ifadəsi. f.e.n.a.dərəcəsi almaq üçün təq.ed. dis. Bakı, 2000, 126 s.
6. Cəfərov S. Azərbaycan dilində feilin şəkilləri məsələsinin qoyuluşuna dair. Bakı, 1963, 31 s.
7. Cəfərova B.C. İngilis və Azərbaycan dillərində feilin zamanlar sistemi (müqayisəli-tipoloji tədqiqat). Bakı, Maarif, 2006, 276 s.
8. Çobanzadə B.V., Ağzadə F.R. Türk qrameri. Bakı, Gənclik, 1938, 261 s.
9. Əfəndiyev İ. Feil. Azərbaycan dilinə aid tədqiqlər. Bakı, Elm və təhsil, 1947, s. 86-88.
10. Əfəndiyev İ. Feil. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Bakı, Elm və təhsil, 1951, s. 182-183.
11. Əfəndiyeva T. Feilin keçmiş zaman formaları. Bakı, Nurlan, 2005, 132 s.
12. Əliyev Ə.M. Müasir Azərbaycan dilində baş və budaq cümlələr arasında zaman uyuşmaları. f.e.d.a.dərəcəsi almaq üçün təq.ed. dis. Bakı, 1993, 308 s.
13. Əliyeva G.F. Türk dillərində zaman kateqoriyası. f.e.n.a.dərəcəsi almaq üçün təq.ed. dis. Bakı, 2009, 146 s.
14. Əsgərov M.B. Türk dillərində zaman formaları və adverbial feil formaları arasında funksional semantik əlaqələr (Türk və Azərbaycan dilləri materialları əsasında). f.e.n.a.dərəcəsi almaq üçün təq.ed. dis. Bakı, 2002, 152 s.

15. Əsgərova S.Ş. Azərbaycan və ingilis dillərində zaman kateqoriyasının ifadə vasitələri. Bakı, Elm və təhsil, 2017, 69 s.
16. Həsənova G.S. Feil zamanlarının müqayisəli tipologiyası (Azərbaycan və rus dillərinin materialları əsasında). f.e.n.a.dərəcəsi almaq üçün təq.ed. dis. Bakı, 2009, 136 s.
17. Hüseynzadə Ç.M. Azərbaycan dilində morfoloji norma. f.e.n.dər. almaq üçün təq.ed.dis. Gəncə, 2005, 276 s.
18. Hüseynzadə M.H. Müasir Azərbaycan dili (Morfolojiya). Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 280 s.
19. Xəlilov B.Ə. Azərbaycan dilində feil. Bakı, Adiləloğlu nəşriyyatı, 2018, 224 s.
20. Kərimova L. Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində gələcək hərəkətlərin ifadə edilməsinin başqa vasitələri. //Filologiya məsələləri / Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, 2015, №1, s. 109-113.
21. Qafarova S. Azərbaycan dilində feili kateqoriyalar. Bakı, Mütərcim, 2018, 94 s.
22. Quliyev H.K. Müxtəlif sistemli dillərdə feilin semantik təsnifatı: Azərbaycan, rus, ingilis və alman dillərinin materialları əsasında. Bakı, Mütərcim, 2001, 257 s.
23. Quliyeva S. Present perfect və past perfect zamanlarının ingilis və Azərbaycan dillərində linqvistik təhlili. //Filologiya məsələləri / Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu.-2014.- №2.- s.98-102.
24. Qurbanova Y. Müasir ingilis dilində "Present Perfect" və "Past Perfect" zaman formalarının Azərbaycan dilində ifadə vasitələri. //Filologiya məsələləri / Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, 2016, №1, s. 163-167.
25. Mahmudova M.A. İngilis dilində feilin zaman formalarının tədrisi //Filologiya məsələləri / Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, 2011, №12, s. 95-99.

26. Məmmədəliyev V.M. Ərəb dilində feilin zaman, şəxs və şəkil kateqoriyaları. Bakı, BDU nəşriyyatı, 1992, 244 s.
27. Məmmədov İ.T. Azərbaycan dilində qrammatik sinonimlik. Bakı, ADU, 1985, 86s.
28. Musayev O.İ. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı, Qismət, 2007, 587 s.
29. Nəbiyeva N.V. Müasir ingilis dilində gələcək zaman və onun ifadə vasitələri. //Filologiya məsələləri / Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, 2016, №6, s. 245-254.
30. Nərimanov N. Türk-Azərbaycan dilinin müxtəsər sərf-nəhvi. Bakı, Qismət, 1899, 21 s.
31. Nuriyeva S.T. Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində gələcək zamanın leksik-qrammatik ifadə vasitələri. f.d.e.dərəcəsi almaq üçün təq.ed. dis. Bakı, 2018, 184 s.
32. Nuriyeva S.T. Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində gələcək zamanın leksik-qrammatik ifadə vasitələri. f.d.e.dərəcəsi almaq üçün təq.ed. dis.-in avtoreferatı. Bakı, 2018, 27 s.
33. Öksüz A.M. Çağdaş Türk və Azərbaycan dillərində feilin zamanları. f.e.n.a.dərəcəsi almaq üçün təq.ed. dis. Bakı, Nurlan, 2003, 130 s.
34. Rəcəbli Ə.Ə. Göytürk dilinin morfolojiyası, Bakı, Qismət, 2002, 475 s.
35. Rəhimov İ.M., Hidayətzadə T. İngilis dilinin praktik qrammatikası. Bakı, Maarif nəşriyyatı, 1966, 315 s.
36. Rüstəmov R. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində feil. Bakı, Maarif, 1965, 307 s.
37. Sadıqova R. Müxtəlif sistemli dillərdə obyektiv və qrammatik zaman əlaqələri. Bakı, Nurlan, 2004, 115 s.
38. Seyidov Y.M. Sözüün sirri. Bakı, Maarif. 1968, 400 s.
39. Seyidov Y.M. Azərbaycan dilinin qrammatikası (Morfolojiya). Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2006, 371 s.
40. Tahirov İ.M. Azərbaycan və ingilis dillərində zaman kateqoriyası. Bakı, Nurlan, 2007, 324 s.

41. Tahirov İ.M. Temporal leksika. Bakı, Nurlan, 2008, 142 s.
42. Tanrıverdi Ə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, Şərqi-Qərb, 2012, 464 s.
43. Vəliyev İ.D. Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində keçmiş zamanın ifadə formaları. Bakı, Elm və təhsil, 2009, 213 s.

İngilis dilində:

44. An irregular verb primer. Verb, noun (grammar) a part of speech consisting of a word or group of words that signify an action, experience, occurrence or state, in sentence analysis constituting or introducing the predicate. Baku, Qafqaz University, 2007, 28 p.
45. Benthem V.J. Tense Logic and Time. Notre Dame Journal of Formal Logic. Netherlands, Duke University Press, 1985, 16 p.
46. Charleston B.M. A reconsideration of the problem of time, tense and aspect in modern English // English Studies, 1955, №36, p. 263-278.
47. Curme G.O. A grammar of Modern English Language. London, New York, 1931, 339 p.
48. Hird J. Oxford learner's pocket. Verbs and tenses. Oxford, Oxford University Press, 2016, 383 p.
49. Huddleston R., Pullum G.K., The Cambridge Grammar of English Language, Cambridge, Cambridge University Press, 2002, 210 p.
50. Jonathan S. Future tense. London, Hodder, 2010, 295 p.
51. Klein W. Time in Language. USA, Routledge 1994, 243 p.
52. Klementyeva T. Tenses in English grammar. Moscow, Ayris-Press, 2008, 347 p.
53. Michaelis, A.L., Time and Tense. The Handbook of English Linguistics. Oxford, Blackwell, 2006, 24 p.
54. Smith, S.C. Tense and Temporal Interpretation, Lingua, 2005, 420 p.

55. Swan M. Practical English Usage. Third Edition, Oxford, Oxford University Press, 2009, 658 p.
56. Valeika L., Buitkiene J., An Introductory Course in Theoretical English Grammar. Lithuania. Vilnius Pedagogical University, 2003, 135 p.
57. Verkuyl J. H., Swart, H., Tense and Aspect in Sentence and Discourse. Utrecht, 1999, 190 p.
58. Vet C., Veters C., Tense and Aspect in Discourse. Walter de Gruyter, 1994, 293p.

Rus dilində:

59. Античные теории языка и стиля. М.; Л.: ОГИЗ, Соцэкгиз, 1936, 344 с.
60. Барабаш Т.А. Грамматика английского языка. Москва, Высшая школа, 1983, 240 с.
61. Бонларко А.В. Грамматическая категория и контекст. Ленинград, Наука, 1971, 112 с.
62. Воронцова Г.И. Значение перфекта в современном английском языке. Дисс., ... докт. фил. наук. М., 1953, 296 с.
63. Гузев В.Г. Очерки по теории тюрского словоизменения: глагол. 1990, Ленинград, Изд. Ленинградского Университета, 165 с. (на материале староанатолийско-тюрского языка).
64. Есперен О. Философия грамматики. Москва, Высшая школа, 1958, 404 с.
65. Иванова И.П. Вид и время в современном английском языке. Л., Наука, 1961, 200 с.
66. Ильиш Б.А. Современный английский язык. М., Высшая школа, 1948, 347 с.
67. Ильиш Б.А. Строй современного английского языка. Л., 1971, Высшая школа, 366 с.

- 68.Кобов И.У. Учение античных грамматиков о падежах (автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук), Львов, 1955, 19 с.
- 69.Корсанов А.К. Употребление времени в английском языке. Киев, Высшая школа, 1978, 295 с.
- 70.Рязанова, Н. К. Времена английского глагола. Москва, Просвещение, 1970, 110 с.
- 71.Смирницкий А.И. Морфология английского языка. Москва., Изд-во лит. на иностр. яз., 1959, 439 с.
- 72.Смирницкий А.И. Перфект и категория временно отнесенности // ИЯ, №2, М., 1955, с. 41-52.

Alman dilində:

- 73.Weber G. Der Bau der englischen Sprache. Leipzig, 1934, 193 s.

Bədii ədəbiyyat:

- 74.Anar. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Lider nəşriyyatı, 2004, 416 s.
75. Cəfər Cabbarlı. Əsərləri. Dörd cilddə. II cild. Bakı, Şərq-Qərb, 2005, 360 s.
- 76.Elçin. Seçilmiş əsərləri. 10 cilddə. II cild. Bakı, Çinar-Çap, 523 s.
- 77.Vidadi. Əsərləri. Bakı, Öndər nəşriyyatı, 2004, 128 s.
- 78.Charles Dickens. A tale of two cities Free ebooks at Planet ebook.com, 330 s.
- 79.Charlotte Bronte. Jane Eyre. Free ebooks at Planet ebook.com, 691 p.
- 80.Drieser Theodore.The Financier. London, Dover Publication, 2004, 787 p.
- 81.George Orwell. 1984. London, Atmosphere, 2017, 394 p.